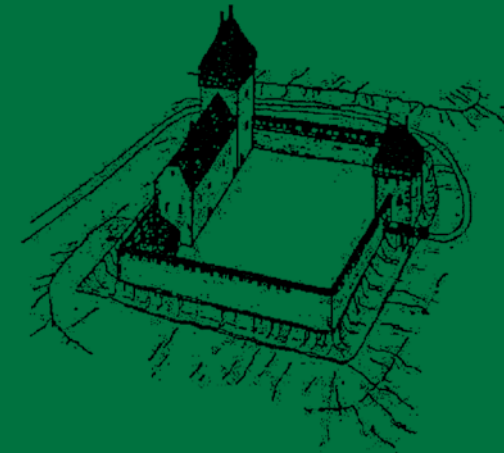


2009/1

Castrum

A Castrum Bene Egyesület Hírlevele



A tartalomból:

SÓFALVI ANDRÁS
Kustaly vára

KUPOVICS RENÁTA
A döbrentei vár kutatása

KOPPÁNY TIBOR
A sümegi vár régészeti feltárása és romvédelme
1957 és 1965 között

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

9. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

9. szám

Budapest, 2009

E számunk munkatársai

FELD ISTVÁN, régész, ELTE Régészettudományi Intézet, GÁL-MLAKÁR VIKTOR régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, GIBER MIHÁLY, régész, PhD-hallgató, ELTE Régészettudományi Intézet, KOPPÁNY ANDRÁS, régész, Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat, Budapest, KOPPÁNY TIBOR, építész, Budapest, KUPOVICS RENÁTA, régész, MAKOLDI MIKLÓS, régész, Herman Ottó Múzeum, Miskolc, MORDOVIN MAXIM régész, ELTE Régészettudományi Intézet, SÓFALVI ANDRÁS régész, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely

Szerkesztette

Feld István

Technikai szerkesztő

Domokos György

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

TANULMÁNYOK

SÓFALVI ANDRÁS

KUSTALY VÁRA

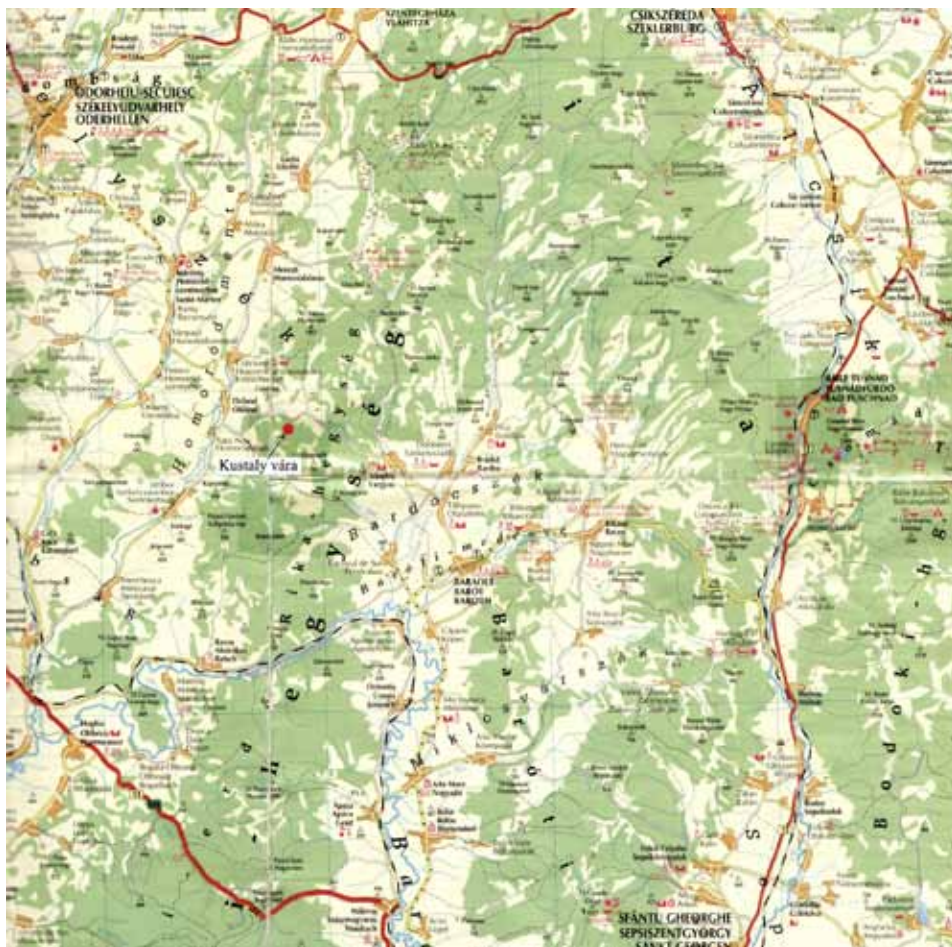
Kustaly vára a Keleti-Kárpátok részét képező Persányi-hegység északi részén, a Rika-erdőben, a Kis-Homoród és a Vargyas-patak közti vízválasztó gerinc egyik nyergében fekszik (1. kép). A Heveder-hegyese és a Gyepübükke között, 763 m tengerszint feletti magasságban álló vár környezete a középkorban nagyrészt Udvarhelyszék területe volt, ma Hargita megye része, közigazgatásilag Oklándhoz tartozik. A vár viszonylag távol fekszik az ismert középkori településektől, Oklánd és Homoródújfalú 4–5, míg Vargyas 6–7 km-re található tőle. Nem messze a vártól délre haladt el a középkorban az Udvarhelyszéket Erdővidékkel összekötő rikai országút, míg a mai, a vártól északra haladó 20. század elején épült útnak római és feltehetően középkori előzményei vannak.

A várat oklevél vagy más írott forrás nem említi, először Orbán Balázs közölt leírást róla. A falmaradványok alapján megállapítása szerint egy négyzetes, 20 lépés oldalhosszúságú „zömtorony (*centraldonjon*)” képezte a vár magját, melynek mészhabarccsal kötött falai két öl (kb. 4 m) szélességűek és ölnyi magasak voltak.¹ A vár erőteljesen lepusztult állapotban lehetett, és – az Orbán által terepidomok alapján meghatározott – külső védőfala, mint a későbbi kutatásokból kiderült, nem is létezett soha. Téglás Gábor néhány évtizeddel később végzett terepkutatásai alapján egyenesen cáfolta kövár meglétét, és dák földvárnak határozta meg azt.² Az Oklándot Vargyassal összekötő országút 1902-es építése végzetesnek bizonyult a várra nézve, ugyanis kőanyagának nagy részét kitermelték és területét szétműlták. Olyannyira, hogy az 1971–1973-ban végzett régészeti ásatások idején már a falak egykori helyének és kiterjedésének meghatározása is komoly problémát okozott.

A Ferenczi István vezetésével végzett régészeti kutatás során több kutatóárkot és felületet nyitottak és elkészült a vár első szintvonalas felmérése is (2. kép). A vár ovális alaprajzú (legnagyobb átmérői 45 m, illetve 35 m, amely alig több mint 0,1 ha hasznos felületet jelent) területét 4–5 m széles, 2–3 m mély védőárkok kerítik, mely a meredek északi oldalon tovább folytatódik 40 m hosszúságban. A vár bejárata északkeleten volt, jó oldalozási lehetőséggel. Többnyire sikerült meghatározni az árkon belül épült kövár kiterjedését és egy 12 × 15 m-es külvilágú épület alapjait lehetett kikövetkeztetni. A szinte teljesen megsemmisült keleti faltól keletre egy másik 1 m szélességű fal maradványait figyelték meg. Az árokkal kerített kövárat *ballium* vagy „köröddöcske” névvel illették és megállapították, hogy nem azonos egy vár öregtornyával. A régészeti feltárás

1 ORBÁN BALÁZS: Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népművészeti szempontból. I. Pest, 1868. 233–234. (a továbbiakban ORBÁN 1868). Kustaly várát, más székelyföldi várakhoz hasonlóan, Orbán Balázs „székely ősvárnak” határozta meg.

2 TÉGLÁS GÁBOR: Dák várak Udvarhelymegye keleti és éjszaki hegyvidékén. *Erdélyi Múzeum*, 12. (1895) 244–247.

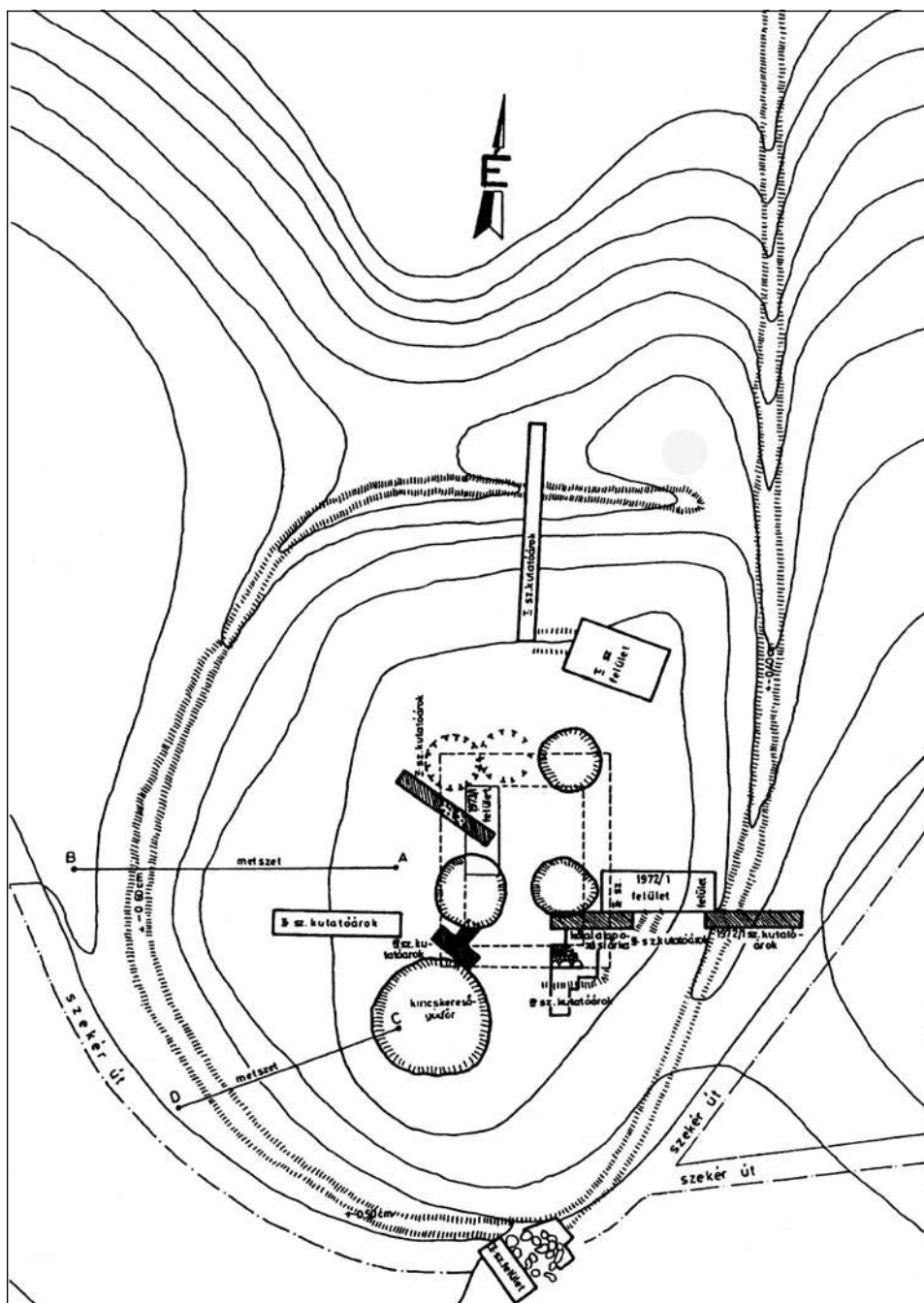


1. Kustalyvár földrajzi helyzete és mai környezete

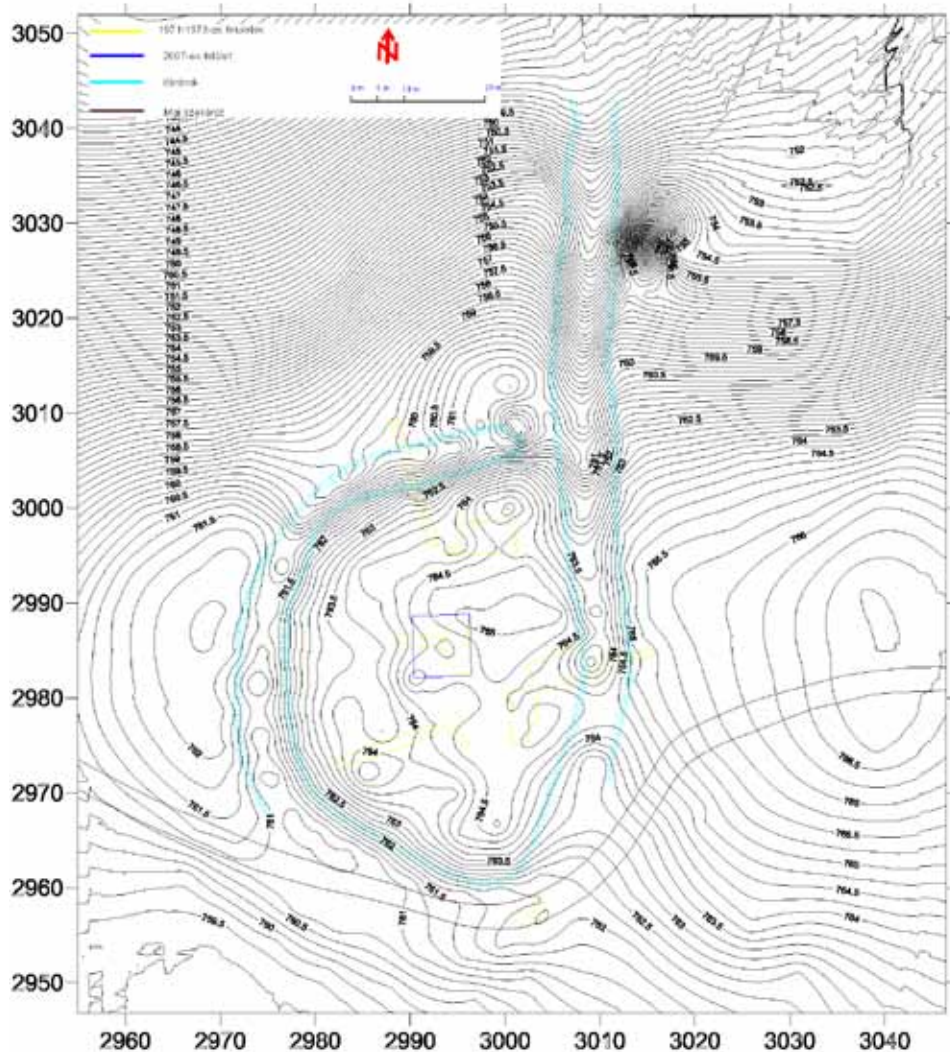
eredményeiről beszámoló kézirat csak negyedszázaddal később jelent meg³, sajnos ekkor már leletközlés nélkül. Időközben Kustaly vára is bekerült a kelet-erdélyi kővárak körül kirobbant vita forgatagába⁴, amelynek rendszeralkotási (vagy ezt cáfoló) szemléletében a fő kérdés az volt, hogy épülhettek-e királyi kővárak Székelyföldön a 11–12. század fordulóján vagy sem. A vita jellege talán jóval józanabb és tudományosabb alapot kapott volna a kustalyi leletanyag közlése esetén, ugyanis a székelyföldi várak egyik legkarakteresebb leletcsoportja került elő innen. A kétségtelenül korai jellegeket mutató régészeti

3 FERENCZI GÉZA–FERENCZI ISTVÁN: A kora középkori kelet-erdélyi mészhabarcskötésű várak kérdéséhez I. *Acta*, 1997. I. 216–222. (a továbbiakban FERENCZI–FERENCZI 1997), illetve FERENCZI GÉZA: Lapok Erdély múltjából. Székelyudvarhely, 2002. 52–55.

4 Összefoglalóan: SÓFALVI ANDRÁS: Székelyföld középkori várai és a keleti határvédelem. *Castrum*, 3. (2006/1) 5–9.



2. A vár 1971-73. évi kutatási felmérése (FERENCZI–FERENCZI 1997)



3. A vár 2007-2008-as felmérése (Serfőző Antal – Sófalvi András)

anyag alapján az ásátáson 1972-ben részt vett Benkő Elek egy 11–12. századi földvárat feltételezett a kővár előzményeként.⁵

A székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum gyűjteményében található leletanyag látán a közelmúltban érett meg bennem az a felismerés, hogy Kustaly vára az egyik legfontosabb láncszeme lehet a kelet-erdélyi várkutatásnak és az ehhez fűződő régészeti-történeti elméletek, preconcepciók felülvizsgálatának.

5 BENKŐ ELEK: Kelet-Erdély „korai” kővárai. In: Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Castrum Bene 1989. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 72. (a továbbiakban BENKŐ 1990).

2007 tavaszán kezdtük el – az Orbán Balázs idején még hatalmas tölgyessel borított –, ma fiatal bükkössel fedett vár műszeres, geodéziai felmérését⁶ (3. kép). A korábbi, egyszerűbb eszközökkel készített felmérés összességében többnyire helytállóan bizonyult, viszont kisebb részletek terén több ponton módosításra szorult (pl. az V. számú kutatóárók a valóságban szinte merőleges az 1973/1. felületre, ellentétben a korábbi felméréssel). A terepmodellezésben zavaróan ható korábbi ásatási meddőhányók adta felszíni egyenetlenségeket az azonosított szelvények széleinek és sarokpontjainak valós szintadatai révén próbáltuk kiszűrni, valamelyest rekonstruálva az 1970-es évek elején folytatás előtti terepfelszínt. A két felmérés adatai jól kiegészítik egymást és együttesen használandók. Modelleztük a vár tágabb környezetét is, de a vártól északkeletre fekvő területet a sűrű bozót miatt nehezen és viszonylagos hibaforrásokkal tudtuk csak mérni. Ezt követően előzetes tervek alapján július–augusztus fordulóján tíz napos hitelesítő régészeti ásatásba kezdtünk.⁷

A 2007. évi ásatás eredményei

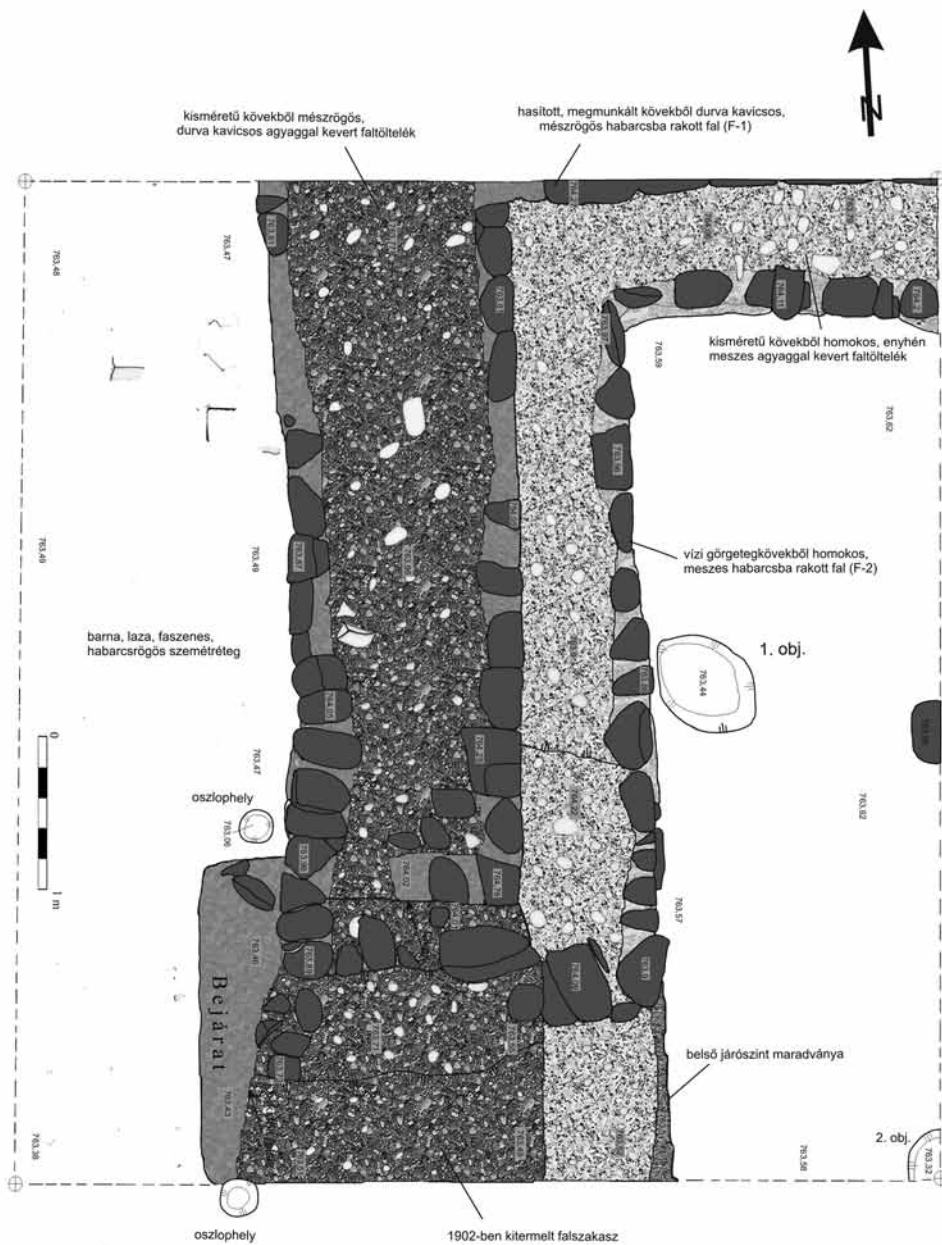
Ásatási felületünket a kövár feltételezett északnyugati sarkánál tűztük ki, a korábbi ásatás 1973/1. felülete és V. számú kutatóárka környezetében. Az avar és a vékony, gyökeres humusréteg eltávolítása után hamarosan előbukkant a már 1973-ban megtalált nyugati fal belső síkja. A korábbi ásatási felületek kitisztítása során nagy mennyiségű – feltehetően a szelvények széléről utólag visszagurult – követ találtunk az akkor elért talajszinten, közte kevés Árpád-kori kerámiával és állatcsonttal.

A felszínre bukkant falrészletek és a korábbi felületek bővítése alapján egy $6 \times 6,5$ m kiterjedésű szelvény megnyitása mellett döntöttünk. A szabványosnál nagyobb szelvény kitűzését részben a korábban már feltárt felületek kiesése, másrészt a várfalak és környezetük összefüggéseinek nagyobb felszínen való feltárása és megismerése indokolta, ugyanis egy másik szelvény nyitásáról már kezdetben le kellett mondanunk. A feltárási munkát jelentősen megnehezítette az erdős környezet, valamint az a tény, hogy a 20. század elején folytatott kőkitermelés alaposan megbolygatta a rétegeket. Szelvényünk déli-délnyugati részén hosszas munkával távolítottuk el az 1970-es évek ásatása idején feltöltött korábbi kőkitermelő/kincskereső gödör anyagát.

Kutatásunk során a szelvény teljes hosszában feltártunk egy 1,50–1,70 m széles, külső és belső falsíkjain hasított, megmunkált (zömében homokkő anyagú) kövekből kiképzett, durva kavicsos, mészrögös habarcsba rakott falazatot (4-5. kép), melynek belső magját enyhén meszes agyaggal kevert kavicsból és kisméretű kövekből álló faltöltelék képezte (F-1). A korabeli, belső járószinthez képest átlagosan 0,50–0,65 m magasságban megmaradt nyugati fállal szervesen egybeépült, derékszögben forduló északi falat szelvényünk szélében értük el. Így csupán belső falsíkját tudtuk kibontani, ennek magassága helyenként elérte az 1,25 m-t is, felületét a kövek közti mélyedések elegyengetésére sárgásbarna színű vakolattal fedték. Ehhez a falhoz belülről másodlagosan épült hozzá egy 0,70–0,90 m széles fal(köpeny), melynek anyaga és technikája az F-1 falazatához meglehetősen hasonló. Falsíkját nagyméretű görgetegkövekből képezték ki, erős kötésű, homokos,

6 A felmérést az OTKA K-48577 pályázata finanszírozta, vezető kutató: Benkő Elek.

7 Az ásatáson segítettek: Botha Zoltán, Demjén Andrea, Dénes Melánia, Nyárádi Zsolt, Zólya Levente és Zólya László. Kitérő munkájukért köszönet mindannyiuknak!



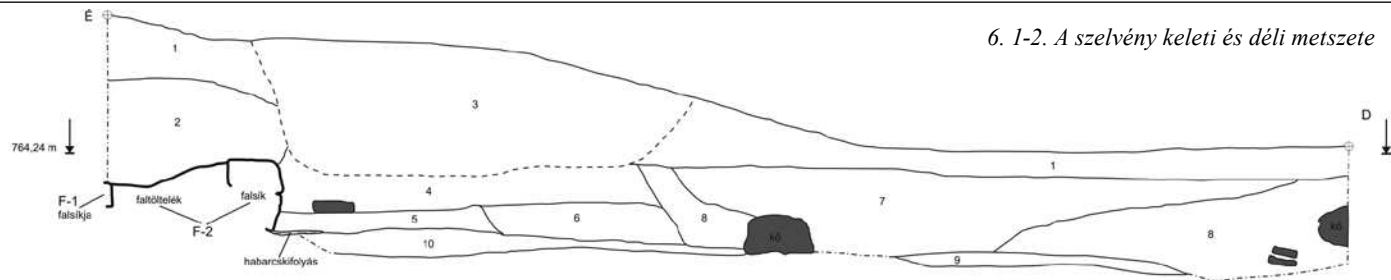


5. A 2007-ben nyitott szelvény délről

meszes habarccsal, mögéje kisméretű kövekkel kevert homokos, enyhén meszes agyagból álló faltöltelékkel szórtak be (F-2). A falköpenynek mindössze a legalsó kőszora maradt meg 30–40 cm magasságban, a keleti metszetben jól látható volt kiszedése. A derékszögben megtörő falsarok által határolt belső térben csak foltokban sikerült a korabeli járószintet megfigyelni, ugyanis az 1973. ásatás során ennek maradványait eltávolították. Így mindössze két kisméretű gödröt (cölöplyukak ?) tártunk fel, betöltésükben Árpád-kori kerámiával. A szelvény keleti metszete alapján (6. kép 1.) viszont egyértelműen elkülöníthető volt egy korábbi (az F-1 falhoz tartozó) sárgásszürke, tömött, enyhén kevert, faszenes, kevés leletanyagot tartalmazó letaposott kultúrréteg/járószint, melyre ráfed az F-2 fal habarcskifolyása, és ezt követik az intenzívebb leletanyagot nyújtó, a vár további életére és pusztulására utaló kevert rétegsorok. Megfigyeléseink alapján úgy tűnik, hogy a két fal építése gyorsan követte időben egymást.

A szelvény déli részében a nyugati fal(ak) felmenő részének 1,5 m-es szakaszát az 1902. évi kőkitermelés során kiszedték, így fél méter szélességben átvághattuk alapozását. Metszete megerősítette azt a meglátásunkat, hogy a falak nem egyszerre épültek, ugyanis külön alapozási árkot ástak ezeknek. Az F-1 alapozási árka fordított trapéz alakú volt és 50–60 cm mélyedt a korabeli felszín alá, ebbe kisméretű köveket dobáltak, szürkésbarna, homokos földdel keverve (6. kép 2.); az alapozási árok betöltésében kevés állatesontot, alján faszenet találtunk. Az F-2 fal teknős aljú alapozási gödrét sekélyebbre (kb. 30 cm) ásták, és az előbbinél nagyobb méretű kövekből barna földdel keverve ledöngölték. Az F-2 alapozási árka metszett egy korábbi, szürke, tömött, enyhén faszenes

6. 1-2. A szelvény keleti és déli metszete

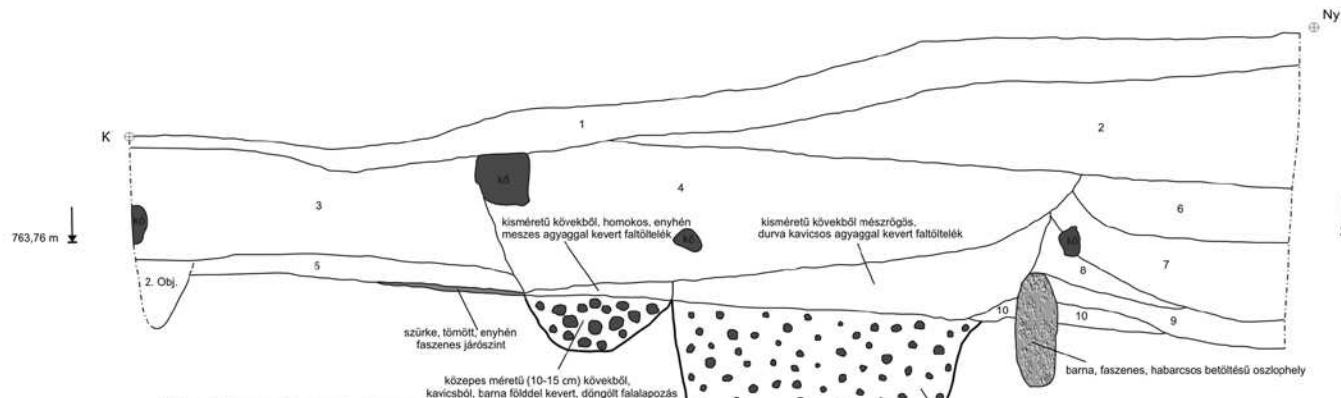


- 1 fekete, köves, fagyókeres humuszréteg
2 szürke, köves, laza falkiszédés (1902)
3 álló fa gyökérzete
4 sötétszürke, laza, enyhén habarcsos természetes feltöltődés
5 barnászürke, köves, faszenes, paticsfoltos réteg

- 6 vörösesbarna, laza, hamus, enyhén faszenes, paticsos réteg
7 szürke, laza, köves, fagyókeres gödör (fagyókér ?)
8 világosbarna, tömött, köves, enyhén faszenes agyag
9 szürkésbarna, tömött, faszenes, habarcsrögös réteg
10 sárgászürke, tömött, enyhén kevert, faszenes, kevés leletanyagot tartalmazó réteg

0 1m

1



- 1 szürkésbarna, gyökeres, porhanyós humusz
2 szürke, köves kidobált föld (1971-1973)
3 világosbarna, tömött, köves, enyhén faszenes, habarcsos réteg
4 barna, köves, habarcsrögös beásás (falkiszédés - 1902)
5 szürkésbarna, faszenes, habarcsrögös réteg
6 szürkésbarna, köves, habarcsos réteg

- 7 világosbarna, habarcsrögös, tömött agyag
8 barna, apróköves, tömött réteg
9 barna, laza, faszenes, habarcsrögös szemétréteg
10 sárgásbarna habarcsréteg

kisméretű kövekből, homokos, enyhén meszes agyaggal kevert falöltetek
kisméretű kövekből mészrögös, durva kavicsos agyaggal kevert falöltetek
szürke, tömött, enyhén faszenes járdaszint
közepes méretű (10-15 cm) kövekből, kavicsból, barna földdel kevert, dőngölt falalapozás
barna, faszenes, habarcsos betöltésű oszlophely
kisméretű (7-8 cm) kövekből homokkal, földdel kevert falalapozás

0 1m

2



7. A vár bejárata

járószintet, melyet szürkésbarna, faszenes, habarcsrögös réteg fed, a II. építési periódusra és használatra utalva.

A kutatásra kiválasztott terület azért is bizonyult szerencsésnek, mert nemcsak a leg-
épebb falszakaszokat, hanem a délnyugati oldalon a kövár bejáratát, kapujának helyét
is sikerült megtalálnunk (7. kép). A szelvény déli harmadában, a fal 40–50 cm magas,
egyenletesen kiképzett felületén kibontott faszenes, letaposott járószint, a fölötté talált
gerendamaradványok, illetve egy kiképzett falsík (a bejárat nyílásának északi falkávája)
jelezték ennek helyét. A bejárat szakaszon mindkét fal szerkezetébe nagyobb méretű kö-
veket raktak a töltelék közé. Az utolsó napon a várfal tövében kibontott két nagyméretű,
egymástól 2,5 m távolságban lévő, 35–50 cm mély, 20 cm átmérőjű oszlophely (barna, fa-
szenes, habarcsos betöltéssel) felveti egy olyan fakapunak a létét, melyet a fal külső síkja
előtt helyeztek el. A falon kívül, a bejárat előtt mintegy fél méter szélességben feltárt vas-
tag, köves alapozású habarcsréteg szintén a bejáratnál (lépcső?) lehet összefüggésben.

A falakon kívül enyhén lejtő felületen kibontott barna, laza, faszenes, a bejárat kö-
zelében 10–15 cm vastagságot is meghaladó, nagy mennyiségű állatcsontot és kerámiát
tartalmazó réteg a várból kidobált szemét felhalmozódása során keletkezett, amely egy
alkalommal ki is gyúlt (vagy felgyújtották). A szemétréteg alatt, a várfal tövében több
mint 1 m szélességben feltártuk a fal (F-I) építésének habarcsos kifolyását, benne né-
hány kerámiatöredékkel és állatcsonttal. A falakon kívüli rétegsorokban a vár egyidejű,
folyamatos használata volt megfigyelhető, a köfalak építését mindössze egyfajta terep-
rendezés előzte meg. Metszeteink alapján a vár utóéletére vonatkozó megfigyelések is

adódtak. Jól látható volt, hogy a várbeli élet megszűnésével, a vár fennhagyásával a falak mellett vastag, természetes jellegű talajrétegek képződtek, melyekbe a falakból kihulló habarcs- vagy vakolatrögök keveredtek. A nagyobb lencsékben megfigyelt világosbarna, faszénnel, habarcsröggel enyhén kevert agyagos képződmények az eső által kimosott faltöltelék anyagából származnak. Az így meggyengült falak egy idő után ledőltek, amit nemcsak a rétegsorok tükröznek jól, hanem a bejárat előtt felszínben kibontott, nagyméretű kövekből álló kb. 1×1 m-es kiterjedésű faltömb is, mely egy darabban zuhanhatott le, a bejárat leszakadása után.

A megfigyelések értékelése és a vár kelezése

Ásatásunk eredményei egyértelművé teszik egy alapjaiban kőből épült vár – a továbbiakban toronyvár⁸ – meglétét, melynek északnyugati sarkát tártuk fel. Megfigyeléseink szerint a vár építése előtt a falak által határolt területen a felületet egyenletesre képezték ki, eltávolítva a korabeli humuszréteget. Az alapozási árok alján megfigyelt faszéndarabkák a vár építése előtti tereprendezés, erdőégetés reliktumai lehetnek. Rétegtani megfigyeléseink alapján kijelenthetjük, hogy a kővárnak az általunk kutatott felületen nem volt előzménye, és jelen ismereteink szintjén a várak megásása is a falakkal egy időre tehető. Úgy tűnik, hogy az F-1 fal létrehozását követően elég hamar megépült a belső, F-2 fal is. Létrejött csak részben magyarázható építés közbeni tervváltoztatással vagy statikai tényezőkkel, ugyanis az által, hogy belül emeltek egy újabb falat, jelentős felület kiesett a használható térből. Elég megalapozottnak tűnik az a feltevésünk, hogy a belső fal egy fából készült emeletet vagy gyilokjárót tartott, ezt látszik alátámasztani sekélyebb alapozási árka is. Ennek bizonyítása csak nagyobb felület megkutatásával lehetséges. Az emeletes toronyvár nyugati, földszinti oldalán nyílt a bejárat, melyet részben szintén fából képezték ki.

A napvilágra került leletanyag (főleg kerámiatöredékek, állatcsontok, csonteszközök, vasnyílhegy, kevés égett tapasztás) mennyiségét illetően átlagon felülinek mondható (1069 kerámiatöredék, amely felülmúlja a többi udvarhelyszéki vár középkori leletanyagának összesített darabszámát), ha a megkutatott felület nagyságát tartjuk szem előtt (130 m²). A tekintélyes mennyiségű háztartási hulladék azt bizonyítja, hogy a várban évtizedeken keresztül intenzív élet zajlott (becsült minimális edényszám: 72). Sajnos a leletanyag jellege kevésbé visz közelebb a vár funkciójának meghatározásához, viszont az állatcsontanyag elemzése hasznos adatokkal szolgálhat a várbeli élet minőségét illetően.

A kerámiaanyagot szinte teljes mértékben a különféle típusú fazekak képviselik. A sötét, barna és vörös árnyalatú edények lassú korongon készültek, amit szemléletesen bizonyítanak az edényaljakon látható fenékbélyegek is, amelyek több mint kétharmaduknál megtalálhatóak. Soványításra az esetek többségében apró kavicsot, az edények egyötödénél csillámos homokot vagy kevés kavicsal kevert homokot használtak adalékanyagként (11. kép). A fazekak 7–8%-át palaszerű, soványítatlan agyagból készítették, ezek falvastagsága a legnagyobb, és profilképzésük is arra utal, hogy a legkorábbi darabok közé tartoznak. Égetésük általában jó minőségű, gyakoriak a másodlagos

8 A vártípusra, a mai Magyarország területéről ismert néhány példával l. még: FELD ISTVÁN: Középkori váraink kutatásáról. *Műemlékvédelem*, 35. (1991/4) 208–211. Köszönettel tartozom Feld Istvánnak a dolgozatomhoz fűzött kritikai észrevételeiért és a témához fűződő hasznos útbaigazításaiért.

égésnyomokat mutató fazéktörödékek. Az edények külső felületét, főleg a peremeket a korongozás során jól eldolgozták, igényesen kiképezték. A fazekak általában díszítettek, a különféle típusú és elrendezésű bekarcolt vonaldíszek közt jelentős számban megtalálható a hullámvonal-köteg (15%), és feltűnően sok a vállán körömbecséppéssel díszített edény (43%). Nagyon gyakori a sűrűn bekarcolt vízszintes vonaldísz, viszont szinte teljesen hiányzik az ún. fogaskerékminta. Formailag az Árpád-korra általánosan jellemző edényeket találjuk meg: jelentős az enyhén kiöblösödő, esetenként zömök formájú, kihajló, lekerekített vagy levágott, rövid peremű edények számaránya (20%), a fazekak nagy többségét a magasabb, erőteljesen kihasasodó, legnagyobb átmérőjüket felső harmadukban elérő darabok képezik, kihajló, levágott peremkiképzéssel (ebbe a csoportba tartozik az összes kiegészíthető fazék). Egyedi darab a bográcsokra jellemző peremmel kiképzett, egyenes aljú fazék (10. kép 2.). A harmadik csoportba számarányukat illetően a legkevesebb töredék tartozik: karcsúbb edényformák, magas, tölcseyszerűen kihajló, illetve tagolt peremmel (17%).

Az edények legközelebbi párhuzamai formailag és díszítésüket tekintve a még említendő, közeli rikai vár ásatásán kerültek elő. Székelyföldi környezetben az elmúlt évtizedek ásatásainak és terepbejárásainak Árpád-kori leletanyagában (Keresztúrszék, Háromszék, Csíki-medence)⁹ szintén találunk analógiákat. A kelet-erdélyi térségben főleg a szászugrai¹⁰ és a karácsonykői¹¹ fa-földvárak ásatásain kerültek felszínre jó párhuzamok. A kustalyi leletanyag arányaiban a korabeli erdélyi várak (Doboka, Kolozsmonostor, Gyulafehérvár, Várfalva, Orlát, Sajósárvár, Malomfalva)¹² leleteihez áll a legközelebb, melyek fénykorukat a 12. században élték. Jól kidolgozott helyi kerámia-típológia híján egyelőre óvatosan alkalmaznám a fenti lelőhelyek – általában szintén bizonytalanul keltezett – leletanyagát Kustaly keresztdatálására. Úgy gondolom, hogy a meglehetősen korainak tűnő hullámvonal-köteges díszítés, pl. még nem kellő érv arra, hogy a 11. századra keltezzük a várat. A toronyvár belsejében elkülönített korai (I.) kultúrrétegből/járárszintből sajnos elég jellegtelen Árpád-kori kerámiatörödékek kerültek napvilágra, kis mennyiségben. A falakon belül megfigyelt két építési/használati periódust a várfalakon kívül nem lehetett rétegtanilag elkülöníteni. A vár külső, habarcsos építési szintjén fekvő hullámvonal-köteges edénytörödékek és jellegzetes perem (10. kép 1., 12. kép 4.) a vár építésének korát véleményünk szerint a 12. századra, annak is inkább az

9 BENKŐ ELEK: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. *Varia Archaeologica Hungarica*, V. Budapest, 1992. 25–35. tábla; SZÉKELY ZOLTÁN: Kora középkori települések a Székelyföldön. *Veszprémi Történelmi Tár*, 1990. 3–19.; BOTÁR ISTVÁN: Árpád-kori kerámialeletek a Csíki Székely Múzeum gyűjteményében. *Acta*, 1999. Székely Nemzeti Múzeum – Csíki Székely Múzeum. Sepsiszentgyörgy, 2000. I. 247–272. (a továbbiakban BOTÁR 1999).

10 POPA, RADU–ȘTEFĂNESCU, RADU: Șantierul arheologic Ungra. Jud. Brașov. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 14. (1980) 496–503.

11 SCORPIAN, CONSTANTIN: L'ensemble archéologique féodal de Bîta Doamnei. *Dacia N.S.* 9. (1965) 331–454.

12 Az erdélyi földvárak ásatási eredményeiről egyetlen esetben sem jelent meg monografikus feldolgozás. Előzetes közlemények: PASCU, ȘTEFAN–RUSU, MIRCEA et alii: Cetatea Dăbîca. *Acta Musei Napocensis*, 5. (1968) 153–202.; IAMBOR, PETRU–MATEI, ȘTEFAN: Incinta fortificată de la Cluj-Mănăstur. *Acta Musei Napocensis*, 16. (1979) 599–620.; BERCIU, ION: Descoperiri din epoca feudală timpurie în raionul Alba Iulia. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 4. (1957) 343–357.; HOREDIT, KURT: Șantierul „Așezări slave în Regiunile Mureș și Cluj”. *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 3. (1952) 311–348.; NÄGLER, TH.: Cetățile feudale de la Orlat și continuitatea românilor din sud-estul Transilvaniei. *Studii și Comunicări*, 20. (1977) 27–39.; RUSU, MIRCEA – DĂNILĂ, ȘTEFAN: Cetatea feudală timpurie de la Șirioara. *File de Istorie*, 2. Bistrița, 1972. 42–66.; HOREDIT, KURT: Șantierul arheologic Morești. *Materiale și Cercetări Arheologice*, 4. (1957) 176–186. Összefoglalóan: IAMBOR, PETRU: Așezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII). Cluj-Napoca, 2005.

első felére teszik. A vár bejárata előtti személtretegből előkerülő nagy mennyiségű, tipológiailag a 12. századra–13. század első felére keltezhető fazekak a vár életében kerültek kidobásra és töredékeik folyamatosan halmozódtak fel.¹³

A vár fennállásának időtartamát, pontosabb építését és pusztulását a jövőbeni kutatások – melyekben a természettudományos vizsgálatoknak fontos szerep kell, hogy jusson – tovább finomíthatják, de az már most világosan látható, hogy a kerámiaanyagban nagyon kis számarányban vannak képviselve a tatárjárás utáni edényformák és díszítőelemek (14. kép 4-7.).¹⁴

Kustalyvár helye a korabeli emlékanyagban

A kustalyi ásatásnak rendkívüli jelentősége van, mivel a napvilágra került maradványok és leletek révén az erősség több szempontból is sajátos helyet foglal el az erdélyi várak sorában. Az új eredmények lehetővé teszik, hogy a vitás kérdésekben állást foglaljunk, illetve alternatív válaszokat fogalmazzunk meg az erődítmény építése és szerepkörre kérdésében.

Leletanyagának ismeretében nem lehet vitás, hogy Erdély egyik legkorábbi kővárá állt a Rika-erdő vízválasztóján. Határvárról már aligha beszélhetünk a 12. században, ugyanis régészeti ismereteink tanúsága szerint ekkortól a Csíki-, Háromszéki- és Barcasági-medencék benépesülése meglehetősen előrehaladt.¹⁵ Évtizednyi pontosságú keltezés nélkül is látható, hogy Kustalyvár ásatási eredményei szétfeszítik azt a történeti axiómát, miszerint a keleti országrészben nem épülhettek kővárak a tatárjárás előtti időszakban. Írott források hiányában ebben a kérdésben a megalapozott, jól dokumentált régészeti kutatás hivatott csak érdemi választ adni. Eredményeink több szempontból nem illenek az általánosan elfogadott történeti interpretációkba, épp ezért adataink közlése elsőrendű, noha számos kérdést egyelőre csak feltevések szintjén tudunk megválaszolni.

Kustaly¹⁶ vára ugyanakkor nem tártalan a térségben. Párhuzama, szinte közeli rokona alig 5–6 km-re áll tőle délkeletre a Rika- és a Nádas-patakok közti Boldi-hegy (684 m) magaslatán (8. kép). Felsőrákos (a település a középkorban Fehér vármegye része volt, ma Kovászna megyéhez tartozik) eme pontján valójában két toronyépület állt a középkorban egymástól 400–500 méterre, egy nyugati és egy keleti toronyvár.¹⁷ A 8,5 × 8,5–10 m alapterületű, mára teljesen elpusztult keleti torony régészeti kutatása a közelmúltban

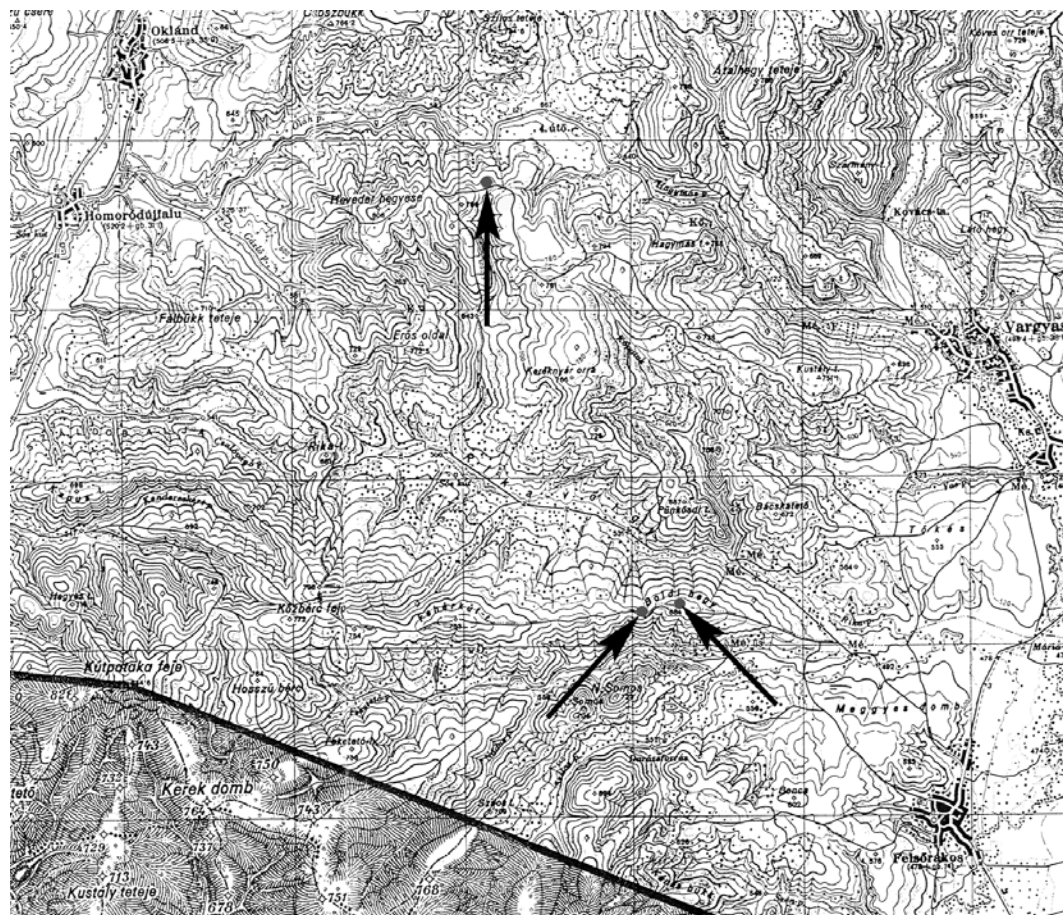
13 Az 1971–1973. és a 2007. évi ásatások leletanyagából sok kerámiatöredék összetartozónak bizonyult a restaurálás során.

14 A leletek teljes közlésére e dolgozatban nem volt elegendő hely, viszont igyekeztem úgy összeválogatni a táblák anyagát, hogy a közölt darabok megfelelően reprezentálják az anyagot.

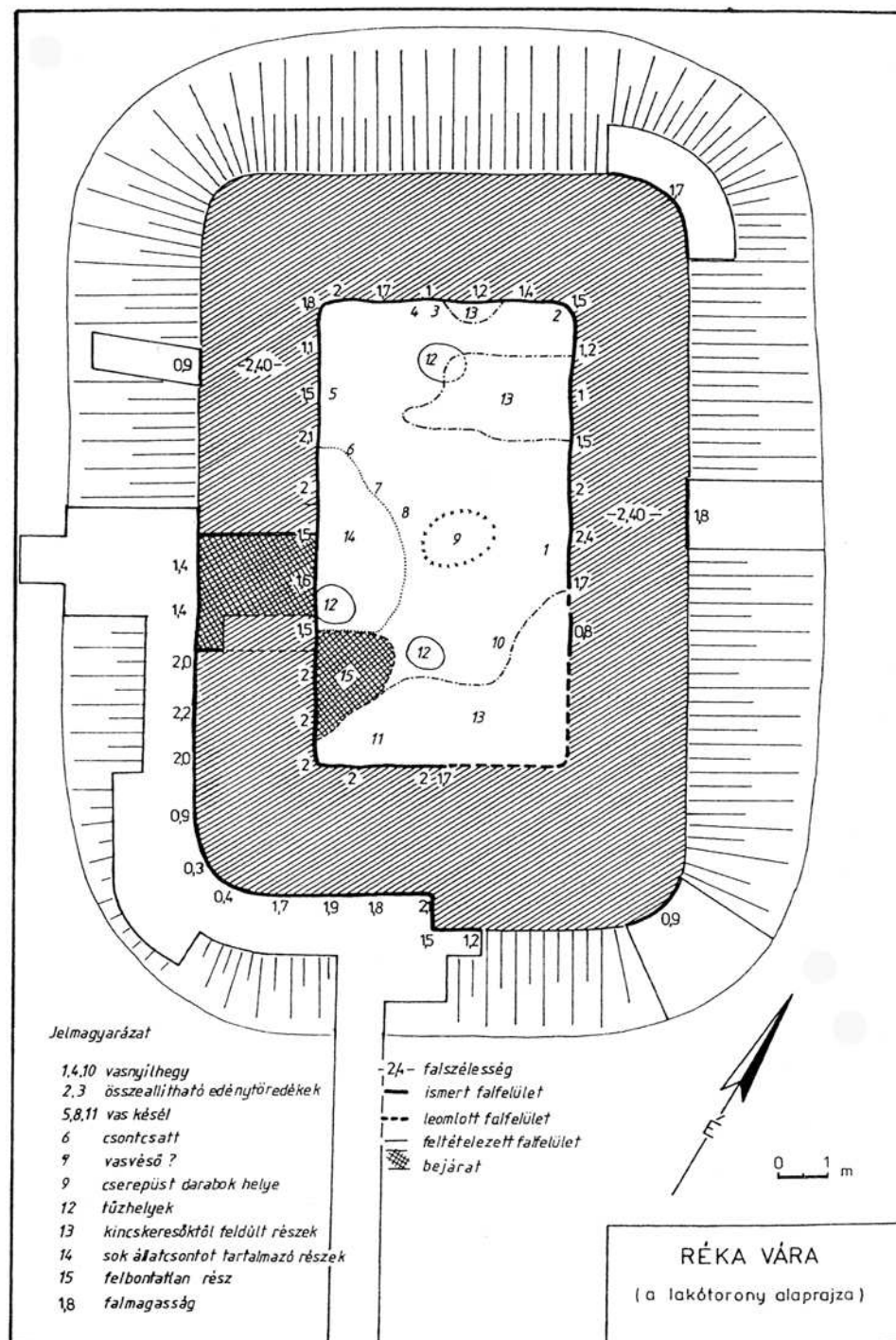
15 A kérdésre vonatkozóan a legújabb eredmények és összefoglalások: BOTÁR 1999; IONIȚĂ, ADRIAN: Date noi privind colonizarea germană în Țara Birsei și granița de Est a regatului maghiar în cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea. *Revista Istorică*, 5. (1994) 273–281.; RÁCZ TIBOR ÁKOS: Háromszék első magyar telepesei és a határvédelem. *Erdélyi Múzeum*, 65. (2003/1-2) 1–15.

16 A Kustaly név etimológiájára még nem született meggyőző magyarázat, származtatták latinból (*custos*, m. őr) és szlávból egyaránt. VÖ. FERENCZI–FERENCZI 1997. 225.

17 A tornyok elnevezését illetően bizonyos zavar uralkodik a szakirodalomban. Orbán Balázs világosan leírja, hogy a hegy legmagasabb pontján álló váromot (a keleti toronyról van szó) a csücs formája után a nép egyszerűen „hegyestetői” várnak hívja: ORBÁN 1868. 230. A hun monda helyi gyökereit keresve a nagy székely a Kővári Lászlótól Huszt várának nevezett romból életre hívta Attila várát Rika (Réka királynő) erdejében, megalapozva ezzel a kettős elnevezést. A 20. századra a Hegyes-tetőn álló vár már Réka várként tűnik fel a szakirodalomban: SZÉKELY ZOLTÁN: Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei. *Aluta*, 8–9. (1976–1977) 63. (a továbbiakban SZÉKELY 1976–1977).



8. A Rika-erdei várak és környezetük (részlet a II. világháború idején készült katonai felmérésről, egy négyzet oldalhossza 2 km)



9. A rikai nyugati torony alaprajza (DÉNES I. 2000)

zajlott, az épületet szegényes leletanyaga alapján a 12. századra keltezte az ásátó régész.¹⁸ A magas (1,60–2,10 m) felszíni falakkal álló nyugati torony alapterülete 16 × 10 m, 2,4 m vastagságú, andezit tömbökből mészhabarcsba rakott töltelék falait közvetlenül az alapkőzetre rakták és felületét bevakolták. A lekerekített sarkú építmény bejárata a nyugati oldalon, a járószint fölött 1,3 méterrel volt. Utólag kívülről a keleti és a déli falat ezek középső szakaszáig 0,80–1,10 m vastagságú falköppennyel egészítették ki (9. kép).¹⁹ Az ásátások során gazdag leletanyag került felszínre, főként kerámia, illetve csont- és vastárgyak (nyílhegyek, kések); ezek alapján a 12. századra keltezték a vár építését. A tornyok környezetében keleten és nyugaton földsáncok húzódnak, a nyugati torony mellett feltárássra került egy többszörösen megújított útfelület is.²⁰

Kustaly és a leírt objektumok nagyfokú hasonlóságot mutatnak. A rikai nyugati torony és Kustaly várának helyzete (hegygerinc nyerge) is teljesen megegyezik. Építési technikájuk, formai elemeik szintén azonosak. A környezeti adottságokhoz szokatlanul viszonyuló, lejtőkön befutó árkok és sáncok megléte is közös vonás. A felszínre került kerámiaanyagban formailag szinte megegyező edénytípusokat találunk, díszítőelemeik is nagyfokú hasonlóságot mutatnak, így pl. mindkét várban nagyon gyakoriak a körömbecsipéses edények. A rikai leletanyag valamelyest gazdagabb, főként fémtárgyakban, de ezek keltezése viszont nincsen összhangban a szerzők azon meglátásával, miszerint a rikai vár a 13. század elejére megszűnt létezni. A vár felhagyásának idejét a teljes kerámiaanyag közlése reálisabban jelezné, ahogy ezt Kustaly várának esete is mutatja.

Kővár és/vagy a fenti vártípus a 12. századi Erdélyben nagyon ritka. A kelet-erdélyi (székelyföldi) ún. „korai várak” keltezése az eddigi kutatások jellegéből adódóan (kis felületű ásátások az építéstörténeti részletek elemzése nélkül, kidolgozatlan kerámiatipológia stb.) nem tisztázott és mint erről már szó esett, az 1990-es évek elején heves viták tárgyát képezte.²¹ A részletek bemutatása nélkül, pusztán a kerámiaanyag formai és díszítési elemeit tekintve, jelen ismereteink alapján mindenesetre ki lehet emelni néhány olyan várat, amelyek leletei közt találunk a tatárjárás elé keltezhető darabokat (így Parajd –

18 BORDI ZSIGMOND LÓRÁND: Fortificațiile medievale timpurii din pădurea Rika. Turnul estic. *Acta Siculica*, 2007. 287–300. A keleti torony korai keltezését a kevés és nehezen keltezhető leletanyag mellett sokkal inkább a nyugati toronnyal való, alább még tárgyalandó szoros összetartozása támogatja.

19 A Dénes István által felfedezett toronyvár kutatására: BORDI ZSIGMOND LÓRÁND–DÉNES ISTVÁN: Régészeti kutatások a Rika-erdő kora középkori erőrendszerében. *Acta*, 1998. I. 175–188.; BORDI ZSIGMOND LÓRÁND–DÉNES ISTVÁN: A Rika-erdei kora középkori erődtípusok 1999. évi régészeti kutatása. *Acta*, 1999. I. 229–240.; BORDI ZSIGMOND LÓRÁND: A Rika-erdei koraközépkori erődtípusrendszer (Felsőrákos, Barót város, Kovászna megye). In: Új régészeti leletek Délkelet-Erdélyben. Szerk. Bordi Zsigmond Lóránd. Kiállításkatalógus. Sepsiszentgyörgy, 2003. 30–32.; DÉNES ISTVÁN: Koraközépkori várak a székelyföldi Erdővidéken. In: Kelet-Magyarországi és erdélyi kora Árpád-kori védelmi rendszerről készült térkép. Az 1999. szept. 20-án tartott tudományos tanácskozás előadásából összeállította Laár Tibor. Budapest, 2000. 24–32. (a továbbiakban DÉNES I. 2000). A fenti közleményekben nincsen konszenzus a tornyok elnevezését illetően – Dénes István Orbán Balázs alapján a keleti toronyra használja az Attila vára elnevezést, Bordi ugyanezt Réka vagy Rika várának hívja –, és más-más adatokat általában ezek paramétereit illetően is. Az alaprajzot csak a délkeleti oldalon látható, vagy inkább sejtethető az említett köpenyfal. Emellett helytelen volt a Boldi-hegyen álló várakra kisajátítani a „rikai” terminust, hisz ebbe Kustaly vára is beletartozik, én viszont a további keveredés megelőzése végett Kustaly vára és a rikai várak (keleti és nyugati torony) fogalom párt használok, a Rika-erdőben álló toronyvárak alatt általában mind a három objektumot értem.

20 Kapcsolódó leletanyag híján szellemes ötletnél nem több az a meglátás, ami szerint a rikai nyugati torony római eredetű, melyet a középkorban megköpönyeztek: RUSU, A. A.: Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. XIII–XIV). Cluj-Napoca, 2005. 78. (a továbbiakban RUSU 2005).

21 BENKŐ E. 1990.; FERENCZI ISTVÁN: Megjegyzések egy véleménynyilvánítással kapcsolatban, amely Kelet-Erdély kora középkori várait taglalja. *Műemlékvédelem*, 35. (1991/4) 220–226.; DÉNES JÓZSEF: Vita a székelyföldi várakról. *Hazanéz*, 7. (1996/1) 14–15. L. még 4. jegyzet.



10. Válogatott kerámialeletek Kustaly várából
(1971-1973, 2007)

Rapsóné vára, Székelyudvarhely – Budvár, Tusnádfürdő – Várte-tő). Ezek elemzése azonban most nem lehet feladatomban, értelmezésük csak beható, jól dokumentált ásatások eredményei alapján végezhető el. E tanulmányban nem kívánok foglalkozni az erdélyi kővár-építkezés kezdeteivel (Ó-Tordavár, Dobokavár) és az ennek „eredete” kapcsán felmerülő vitás kérdésekkel (pl. bizánci hatás) sem. A következőkben megpróbálom áttekinteni azokat az emlékeket, amelyek esetében felmerülhet a „korai” keltezés és az, hogy analógiái lehetnek Kustaly várának. Itt hangsúlyoznom kell, hogy az ásatási dokumentáció hiánya vagy az építéstörténeti periodizáció, metszetrajzok és a leletek közöletlen volta bizonyos esetekben csak feltevések szintjén enged meg egy tipológiai és kronológiai besorolást.

Toronyvárra, tehát olyan vár-típusra, amely egy védelmi- és lakófunkciót egyaránt betöltő, külső védelmi vonallal (sánc, árok) ellátott toronyépületből áll, kevés példát találunk Erdélyben és környékén a tatárjárás előtti időszakból. Nem annyira típusát, mint keltezését tekintve hozható fel analógiaként az a Szászvároson feltárt négyszögű toronyépület, amely építésének első fázisában – közelebbről nem ismert módon – egy földsáncból és árokból álló védelmi egység része volt, egy rotundával együtt. A torony és a rotunda építését a földsánc előző fázisa palánkjának (szerkezetéből egy 11. századi rombikus nyílcsúcs került elő) pusztulása utáni időszakra, feltételelesen a 12. század elejére helyezték.²² Hozzáteszem, a palánk leégése pusztán post quem keltezi a tornyot, ennek más korhatározó (ante quem) elemeit nem közölték. További példaként említendő a szörénységi Illyéd területén („Oblița”) álló 11 × 11 m alapterületű lakótorony, mellette kápolnával, melyet pénzérmék kelteznek a 12. század második felére.²³ Szászvároshoz hasonló környezetben, mocsaras helyen épült Küküllővár első kővára (nincsen közvetlen kapcsolata az ispáni földvárval), mely 9–10 m-es oldalhosszúságú, 2,5 m vastag falú, kőből és téglából épített toronyépület volt, sáncsal és kívül vízesárokkaal övezve. Az 1969-ben

22 PINTER, ZENO-KARL: Rotonda de la Orăștie. In: In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context European. Coord. Istrate, Daniela Marcu–Istrate, Anghel–Gaiu, Corneliu. Cluj-Napoca, 2003. 270.; ȚIPLIC, IOAN MARIAN: Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele XI–XIV). București, 2006. 228., 250. (a továbbiakban ȚIPLIC 2006).

23 ȚICU, D.: Arheologia satului medieval din Banat. Reșița, 1996. 77–82. Idézi: RUSU 2005. 521–522.

elkezdett ásátások eredményei közöletlenek maradtak, így pusztán az ásató rövid leírására és keltezésére hagyatkozhatunk, aki a 13. század első felére keltezte az itteni toronyvárat.²⁴ A fentebb már ismertetett bizonytalansági tényezők és a kutatások hiányosságai miatt további analógiáink még bizonytalanabbak. Segesvár mellett, Fehéregyháza határában felszínre került egy kő alapozású, 6–7 m oldalhosszúságú fa lakótorony maradványa, mellette kápolnával, a kettő körül árokkal és sáncsal, melynek építését a 13. század második felére keltezték.²⁵ A kutatásban nincsen egyetértés abban, hogy az 1231-ben *Johannes Latinus* fiait birtokaikban megerősítő oklevél *villa Albe ecclesie* faluja melyik településsel azonosítható a Küküllő menti és a Köhalomhoz közeli Szászfehéregyháza közül.²⁶ Szászfehéregyháza esetében²⁷ viszont nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a 13. századi torony egy Kálmán király korától induló kisméretű plébániatemplom mellé épült.

A székelyföldi várak közül a torjai Bálványosvár, a kézdialmási Álmos vára²⁸ és a felsőcernátoni Ika vára²⁹ lakótornyai esetében felvethető a 13. század első felére való keltezés. A két utóbbinál egyelőre csak azt tudjuk, hogy a tornyok építése megelőzte a kerítőfalakét, Bálványosvár leleteinek feldolgozása és közzététele³⁰ viszont kiváló kezdeményezés abba az irányba, hogy a hipotézisek helyett tényszerű adatokra épüljön a várak keltezése és építéstörténete.³¹

Erdővidék földrajzi helyzete, szomszédsága a Barcasági-medencével megkerülhetlenné teszi a Német Lovagrend délkelet-erdélyi jelenlétének és várépítési tevékenységének rövid tárgyalását. A lovagoknak 1211-ben adományozott Barca földje északon az Olt mentén (*meta huius terre... procedit usque ad indagines castri Noilgiant, et inde progreditur usque indagines Nicolai, ubi aqua defluit que vocatur Alt*)³² lényegében a Rika-erdővel volt határos, ahol a kutatásunk tárgyát képező várak álltak. A kezdetben

24 ANGHEL, GHEORGHE: Fortificații medievale de piatră din secolele XIII–XIV. Cluj-Napoca, 1986. 92–94.

25 A falutól délre található Sár-patak völgytorkolatának jobboldali magaslatán („Cetățeaua”, 400 m) álló objektumról van szó. VÖ. BALTAG, GH.: Sighișoara înainte de Sighișoara. București, 2000. 216–223.

26 Györffy György a birtokok topográfiája alapján (Sárpatak, Hamuspatak, Apold és villa Latina, ez utóbbi a mai Dombossal azonosítható) egyértelműen az első változat mellett áll ki: GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Budapest, 1987. 196. (a továbbiakban GYÖRFFY 1987). Újabban már nem ilyen egyértelmű a kutatás állásfoglalása, az Erdélyi Okmánytár összeállítói mindkét azonosítást lehetségesnek tartják: Erdélyi Okmánytár. I. (1023–1301). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlése JAKÓ ZSIGMOND. Budapest, 1997. 174. (a továbbiakban Erdélyi Okmánytár I.).

27 Régészeti kutatása: DUMITRACHE, M.: Evoluția cetății țărănești de la Visceri, jud. Brașov, în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură. *Cercetări Arheologice*, 4. (1981) 253–285. A. Rusu szerint a fenti birtokadomány Szászfehéregyházára vonatkozik, ahol a mai templomerősítés legkorábbi magját egy kápolna és egy lakótorony képezte: RUSU 2005. 542.

28 SZÉKELY ZOLTÁN: Ásátások a lemhenyi (Kovácsmező) és a csíkrákosi (Hargita megye) várban. *Acta Hargitensia*, 1. (1980) 39–43.

29 SZÉKELY 1976–1977. 62.

30 RÁCZ TIBOR AKOS: Középkori leletek Bálványosvárról (Băile Balvanyos) és Torjáról (Turia, Románia). *Archaeologiai Értesítő*, 131. (2006) 115–143. A közzétett rádlidíszes, illetve bekarcolt hullámvonalas edénytörödékek felvetik a vár legelső építési periódusának a 13. század első felére való keltezését.

31 További tipológiai példák Erdélyből: Breáza: kör alakú, belül hexagonális lakótorony, mely feltehetően megelőzte a külső kerítőfal építését; Doboka: a kővár belső területén épült szabálytalan négyszög alaprajzú lakótorony; Sajómagyaros: feltételezett fátorony körülötte árokkal és sáncsal; Kelnek: nagyméretű téglalap alaprajzú lakótorony mellette kápolnával és kerítőfállal, illetve védőárokkal; Szászdálya: sáncokkal és árokkal övezett, kúpszerűen kiemelkedő magaslat, közepén feltételezett kőtoronnyal; Szibiel: Salgó várának masszív kör alakú tornya, kerítőfállal és árokkal övezve; Szászorbo: négyzetes alaprajzú lakótorony, kő kerítőfal, feltételezett kápolna; Partium: Solyomköpöste: Solyomkő vára közelében álló négyszög alaprajzú lakótorony, körülötte árokkal és sáncsal; Máramaros: Váncsfalva: kőtorony sáncsal és árokkal erősítve. A példák mögött szász gerébek, illetve magyar birtokos nemesek építményei húzódnak meg.

32 Erdélyi Okmánytár I. 134. A kutatásban elfogadott tény Noilgiant várának a szászugrai földvárval való azonosítása, az erdővidéki Miklósvár névadó objektumát viszont még nem sikerült pontosan lokalizálni.



11. Válogatott kerámialeletek Kustaly várából (1971-1973, 2007)

favarak építésére engedélyt kapott lovagrend hamarosan öt vagy hat kővárat emelt Erdély délkeleti sarkában és a havasokon túl (Kunországban).³³ Nem utolsósorban a régészeti ásatások hiányával vagy hiányosságával magyarázható az a tény, hogy a lovagok által épített várak tárgyi valóságáról ma alig tudunk valamit. A forrásokban név szerint említett, de kétes lokalizálású Keresztváron kívül mindössze Barcaföldvár (Marienburg) lehet biztosan a lovagrend várai közé sorolni. A kutatásban emellett a leggyakrabban Feketehalom, Barcarozsnyó, Hőltővény és Brassó Cenk-hegyi vára merül fel, de előfordul Szászhermány és Prázmár erőtemplomainak ma még ismeretlen előzményeivel, váraival való azonosítás is.³⁴ Az 1990-es években újrakezdett földvári ásatások eredményei alapján egyesek a feltárt északi és nyugati falrészleteket a lovagok 13. század eleji várépítéséhez kötik,³⁵ mások a masszív keleti torony alapjait is a lovagrendi várral hozzák összefüggésbe.³⁶ Időrendi okok miatt nem valószínű, hogy a toronyvárak kelet-délkelet-erdélyi megjelenése és elterjedése a Német Lovagrenddel lenne kapcsolatba hozható, annál fontosabb viszont témánk szempontjából a lovagok aktív jelenléte és potenciális veszélyt jelentő szerepe a régióban.³⁷ Véleményem szerint egyébként tagadhatatlan a székelőföldi kővár-építkezésre kifejtett hatásuk, bár egyes kutatók teljesen mellőzik vagy egyenesen cáfolják ennek lehetőségét és valószínűségét.

Az Olt rákosi szorosának környéke a középkorban egészen az 1876-os közigazgatási átszervezésig (Felső)Fehér vármegye része volt. Az enklávéhoz az Olttól északra csak Alsó- és Felsőrákos³⁸ és feltehetőleg az elpusztult Kormospatak település (*Cormosbach*)³⁹ tartozott. A székelység megtelepedése előtt Erdővidék egy része minden bizonnyal Fehér vármegye részét képezte, amelynek területéből az Olttól északra a 13–14. századra már csak a leírt rész és Szék földje maradt vármegyei sziget, a többit a székelyek szállták meg. Mint arra a középkori források utalnak, a székelyek nem tekintették megváltoztathatatlanak a szék- és megyehatárokat, és – egy részleteiben egyelőre kellően nem ismert folyamat során – több megyei birtokot is bekebeleztek. Úgy gondolom, hogy Kustaly várának környéke is legalább a tatárjárásig vármegyei hovatartozású volt, és ezt követően került Udvarhelyszék joghatóságához.⁴⁰ Ezt éppen a vár jellege, a rikai tornyokkal való hasonlósága látszik alátámasztani. De a formai párhuzamok és a feltételezett megegyező birtokjog (magánföldesúri vár) mellett más közös szálak is összekötik Kustalyt és a rikai várakat.

A várak közelében haladt a középkorban a Háromszéki-medencét és a Barcaságot az Erdélyi-medencével összekötő egyik legfontosabb útvonal. Mint tudjuk, az Olt rákosi szorosa nem volt járható a középkorban és a Bogáti-erdőn áthaladó mai nemzetközi útnak

33 Erdélyi Okmánytár I. 154–155. és a következő oldalak regesztái.

34 A kérdésről legutóbb TIPLIC 2006. 121–131., részletes irodalommal.

35 IONIȚA, A. – CĂPĂȚÂNĂ, D. – BOROFFKA, N. – BOROFFKA, R. – IONESCU A.: Feldioara–Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei. Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes. București, 2004. 59–60. Idézi: TIPLIC 2006. 126.

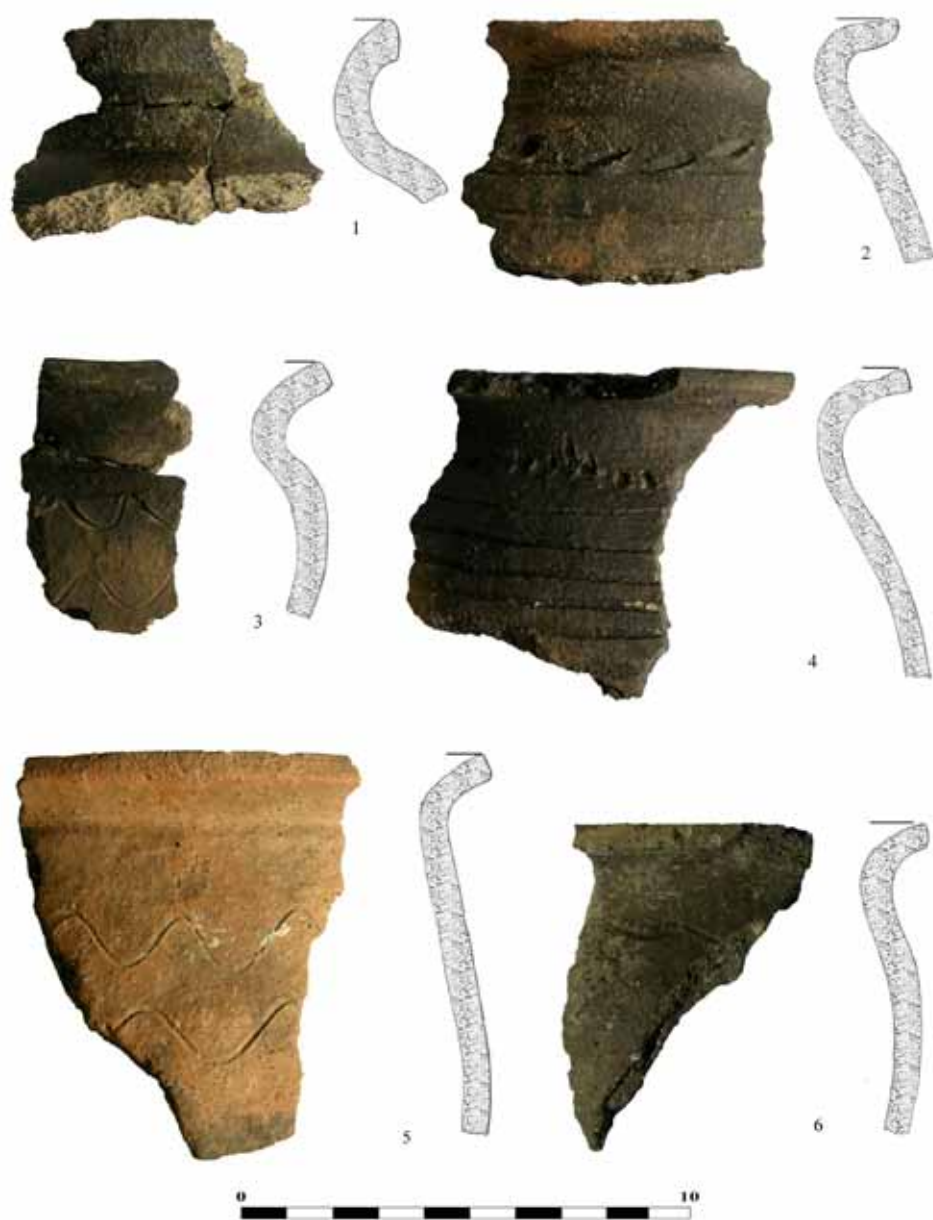
36 LASZLOVSKY JÓZSEF – SOÓS ZOLTÁN: Historical Monuments of the Teutonic Order in Transylvania. In: The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Ed. Hunyadi Zsolt–Laszlovsky József. Budapest, 2001. 329–330.

37 V. ö. PÓSÁN LÁSZLÓ: A Német Lovagrend államalakítási kísérletei Kelet-Európában. *Történelmi Szemle*, 32. (1990) 150.

38 ICZKOVITS EMMA: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Budapest, 1939. 86–88.

39 A település, illetve Miklós papja egy 1235-ös oklevélből ismert. L. Erdélyi Okmánytár I. 181.

40 Kustaly vára Küküllő megyei terület lehetett, ugyanis Udvarhelyszék nagyjából Küküllő megyei területen jött létre. A megye déli és keleti szegélye viszont túlnyúlt a későbbi Udvarhelyszék határain, okleveles említés szerint 1377-ben Rákos küküllői terület volt (GYÖRFFY 1987. 200.), 1349-ben pedig az Olt menti Zsombor és Gerebencs szintén (Uo. 204.). Az említett településeket később (Felső)Fehér vármegye tartozékaiként írják.



12. Válogatott kerámialeletek Kustaly várából (1971–1973, 2007)

sincsen középkori előzménye. A Persányi-hegység északi részén két-három útvonalon lehetett átjutni ez Erdélyi-medencébe Kőhalomszék, illetve Udvarhelyszék felé. A Barcaság felől Földvár, illetve (Szász)Magyarós érintésével az Apáczai-erdőn át haladt az egyik út, amely Alsórákoson alól érte el az Oltot és, mint a közeli Mirkvásár szász neve (*Streitfort*, m. hadrév) is mutatja, ott kelt át rajta.⁴¹ A település „vásár” tagú neve – bár az oklevelek erre már nem utalnak – az út egykori jelentőségének relikuma lehet. Háromszéket érintve a legegyszerűbb útvonal a Rika-erdőn át vezetett Udvarhelyszékre. Az I. katonai felmérés értelmében (*Land Strasse von Udvarhely nach Cronstadt*)⁴² ez viszont kétszeri átkelést igényelt az Olton. Az út Felsőrákos határában a Rika-patak völgyén kapaszkodott fel a vízválasztóra, a Persányi-hegység északi részének legalacsonyabb átjárójára, majd a Gázló-patak mentén ért be Udvarhelyszékre Homoródújfalú/Oklánd közelében. Itt torkolt bele az ettől az útvonaltól északabbra haladó, Erdővidékről Vargyason keresztül menő út, melynek római előzményei lehettek, ennek közvetett bizonyítéka a hagymás-tetői római burgus.⁴³ Feltűnő, hogy váraink a két utóbb leírt út közelében találhatók, mintegy „ellenőrizhették” őket, a Boldi-hegyi várak a Rika-völgyi utat, míg a rejtettebb helyezett Kustalyvár az északibb mellékutat. Az Árpád-korra visszamenőleg nem ismerjük az említett utak pontos nyomvonalát, viszont feltételezhetjük, hogy ezek jelentős mértékben nem változtak. A kutatásban helyenként felbukkanó gerincutakkal ez esetben is számolnunk kell, hisz a rikai nyugati torony mellett több rétegben megújított útszakasz maradványát tárták fel, pusztán az a kérdés, hogy ezek az utak fő vonalát jelentették-e?

A felsorakoztatott adatok és ismeretek függvényében megkísérelhető a kustalyi és rikai várak rendeltetésének meghatározása. Az írott források hiánya és a terület korai település- és birtoklástörténetének homályos volta viszont nemcsak egyetlen megoldását teszi lehetővé a többismeretlenes egyenletnek. Ezért ismereteink és lehetőségeink jelenlegi szintjén egy többvonalú interpretációt fogalmazunk meg.

1. Jellegét, formáját és helyzetét tekintve a kustalyi toronyvár leginkább magánföldesúri várnak tekinthető. A központi, emeletes lakótorony és az ezt kerítő mély árok egyaránt betöltötte a lakóhely szerepét és szükség esetén katonai szempontból is megfelelő védelmet biztosított. Hogy kinek a birtokát képezte, azt írott adatok híján valószínűleg sosem fogjuk megtudni, mert mire a terület az írott forrásokban feltűnik, az már Udvarhelyszék joghatóságában áll. A Boldi-hegy környezete továbbra is vármegyei hovatartozású, de a 14. századra teljesen megszűnik az élet az itteni toronyvárakban is. Ugyanakkor a Rika földrajzi névben elképzelhető, hogy egy Árpád-kori személy,⁴⁴ a birtokos neve maradt fenn. A földesúri birtok(ok), falvak meghatározása sem könnyű feladat – a Vargyas közelében, illetve a Rika nyugati részén található Kustaly-tető (751 m és 713 m) földrajzi nevek szintén az egykori birtoktest helynévi lenyomatai lehetnek⁴⁵ –, a Kormos-patak torkolata környékére tehető, elpusztult település és Rákos tűnik ebből

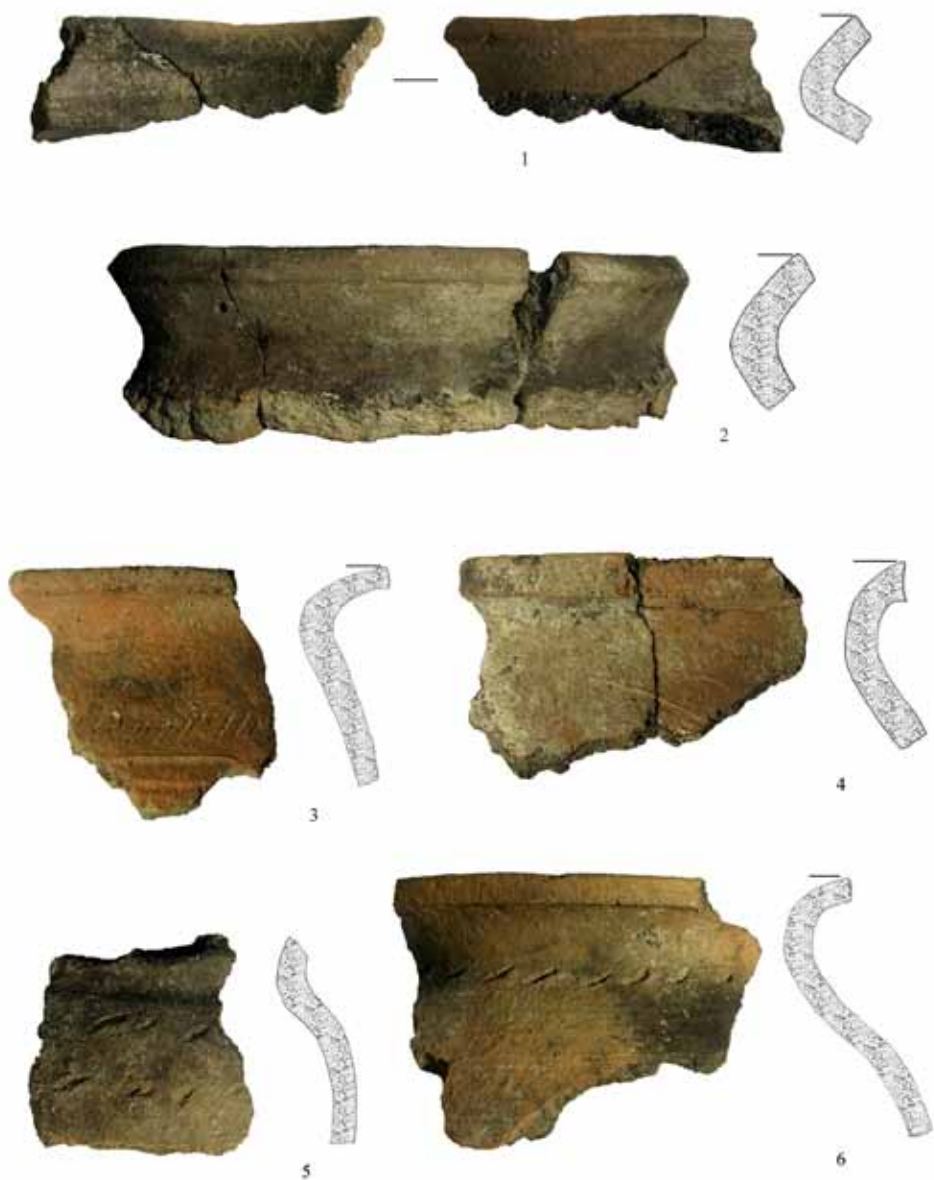
41 BINDER PÁL: Havaselve vajdaság megalakulásának dél-erdélyi előzményei és következményei (13–14. század). *Századok*, 129. (1995) 1123–1124.

42 I. katonai felmérés. Erdély. 1769–1773. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, Budapest. Jelz.: B IX a 1123. Lépték: 1:28.800, 210. térképszelvény.

43 Kutatása: FERENCZI GÉZA–FERENCZI ISTVÁN: Săpăturile arheologice în burgul roman de la Ocland (jud. Harghita). *Acta Musei Napocensis*, 19. (1982) 279–285.

44 Árpád-kori személynévi előfordulására (1211: *Rica*) I. FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Budapest, 2004. 675.

45 L. a II. világháború idején, 1941–1943 között Észak-Erdélyről készült katonai felmérés 5475 Ny térkép-lapját. Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, Budapest. Jelz.: B XV a 39. Lépték: 1: 50.000.



13. Válogatott kerámialeletek Kustaly várából (1971–1973, 2007)

a szempontból a legkézenfekvőbbnek. De más, olyan falvak is szóba jöhetnek, amelyek később székely tulajdonba kerültek, Kustaly vára esetében pl. Oklánd.

2. Elemzett váraink létrehozásában és fenntartásában a katonai, védelmi szempontok is meghatározóak voltak. Kustaly várának árka, a rikai tornyokat keletről és nyugatról együttesen védő sáncok (ez a tényező a két torony egy koncepciónak való alárendelésre utal) egyértelműen védelmi céllal készültek és a várakat óvták egy adandó támadás ese-

tén. Kustaly vára és a rikai nyugati torony hegynyeregben való elhelyezkedése némileg csorbítja ezek stratégiai jelentőségét, ugyanis így a környékre való rálátás csak részleges volt. A fentebb már ismertetett okok mellett ezen helyzetük miatt sem lehettek határ-várak. Védelmi jellegüket egy regionális tényező viszont nagymértékben növelhette. A Német Lovagrend jelenléte a Barcaságban a 13. század elején az erdővidéki székelység és a vármegyei birtokosok biztonságát is veszélyeztette. Mint említettem, ok-okozati viszonyt erőltetett lenne feltételezni a lovagok megjelenése és a várak építése között, ugyanis a régészeti leletanyag a várak 12. századi építésére utal, védelmi szerepük 13. század eleji felértékelődése viszont elég valószínű. Nem zárható ki, hogy a lovagok azon kiváltsága, mely szerint *Akana* nevű helyen szabadon sótt bányászhattak⁴⁶ a Homoród menti sólelőhelyekre vonatkozik (Oklánd német eredetű neve, 'Hochland' korai német ajkú telepeseket vagy kereskedőket feltételez).⁴⁷ A székelyek és a románok földjén vámmentesen közlekedő lovagok ez esetben a Kis-Homoród mentét Mirkvásárnál érték el az Apáczai-erdőn keresztül vezető, fentebb leírt úton. Amennyiben fenti meglátásaim helyesek, úgy ezek még fokozottabb mértékben igazolnák a Rika-erdőben épült várak védelmi jelentőségét.

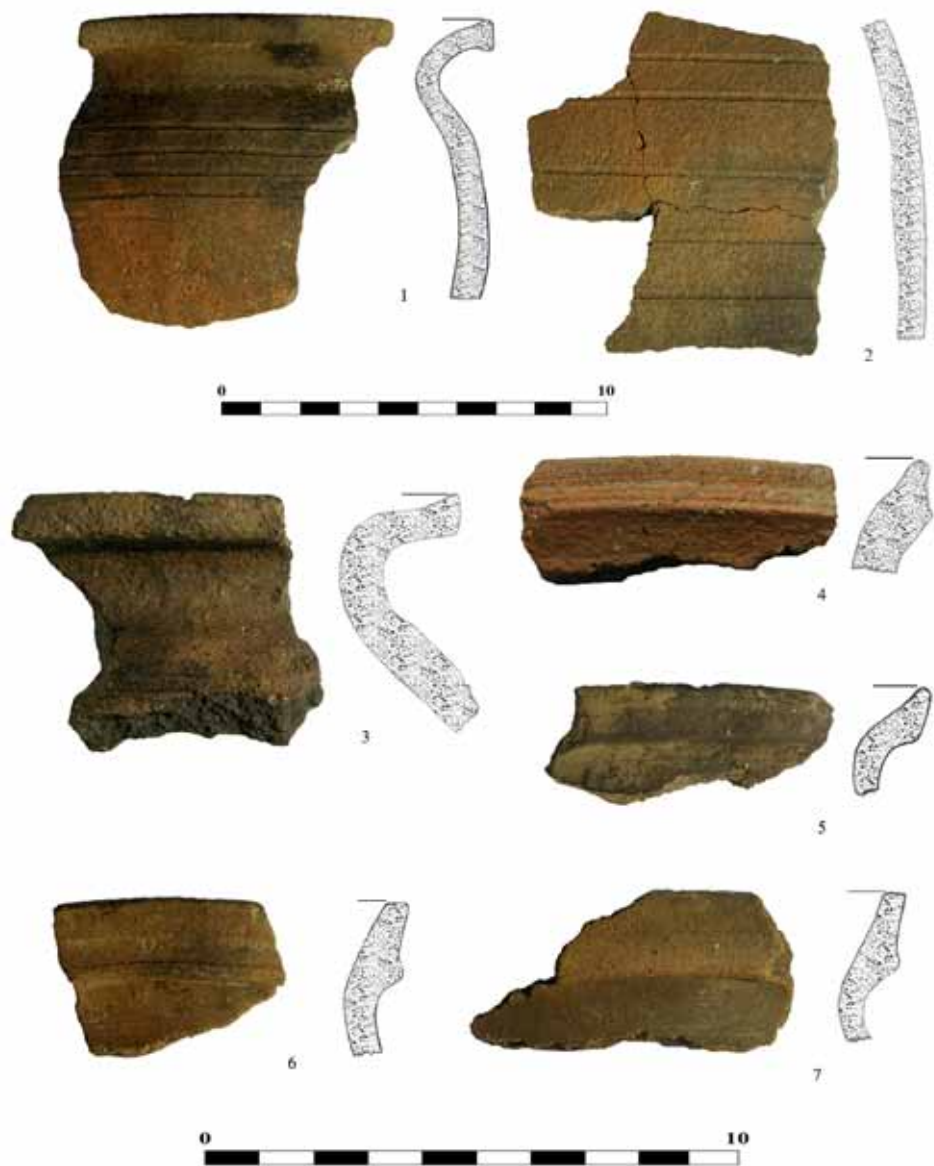
3. A harmadik tényező, amit figyelembe kell vennünk váraink szerepének meghatározásánál, gazdasági jellegű. A toronyvárak fontos, országos útvonalak közelében való elhelyezkedése felveti a gazdasági ellenőrzés, azaz a vámszedőhelyek lehetőségét is. Kustaly és a rikai tornyok viszonylag intenzív régészeti leletanyaga állandó jelenlétre, huzamosabb ott tartózkodásra utal. Az említett funkció viszont szigorúan csak akkor érvényesülhetett, ha egy vár közvetlenül az adott út mellett helyezkedett el (mint pl. a későbbi Töröcsvár vagy az Ojtozi-szorosban épült Rákóczi-vár). Esetünkben úgy tűnik, hogy a Rika-erdőn átkelő főutak csak részben érintették a hegygerincet (Kustaly), vagy elkerülték azt (rikai tornyok), utóbbinál a Hegyes-tetőre keletről való felkapaszkodás gyakorlati szempontból teljesen értelmetlen lett volna.⁴⁸

Egyelőre pusztán feltevés, hogy a tatárjárás volt az a tényező, amely átalakította Kustaly és a rikai várak, valamint környezetük település- és birtokviszonyait. A rikai

46 Erdélyi Okmánytár I. 154–155.

47 SÓFALVI ANDRÁS: Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből. Székelyudvarhely, 2005. 171.

48 A gazdasági ellenőrzés (pl. sócsempészség kontrollja) szerepét sokkal inkább betölthette volna az a hosszanti töltésvonalat, az ún. Kakasbarázda, amely többnyire a Rika főgerincén halad. A Persányi-hegységen észak-dél irányban húzódó földsánc(ok)ból és ár(k)okból álló objektumnak a kutatás általában katonai szerepet tulajdonít: FERENCZI GÉZA–FERENCZI ISTVÁN: Székelyföldi gyepek. Megoldóban a rikai töltésvonalat rejtélye. *Korunk*, 31. (1972/2) 305–312. Felmérésüket Dénes István végezte el: DÉNES ISTVÁN: Székelyföldi töltésvonalatok 1. *Acta*, 2000. I. 215–236.; DÉNES ISTVÁN: Székelyföldi töltésvonalatok 2. *Acta*, 2003. I. 99–110. 2006-ban a Kakasbarázda vargasi szakaszán Dénes Istvánnal egy 3 × 3 m-es szelvény régészeti kutatása során jól megfigyelhettük a sánc gerendaszerkezetét, innen és a sánc közeli részéből mintákat vettünk radiokarbon (C-14) és dendrokronológiai vizsgálatokra. Az előzőt a debreceni Atommagkutató Intézet végezte el, az utóbbiak abszolút keltezése még nem történt meg, ugyanis az évgyűrűsorozat egyelőre ún. lebegő kronológiát eredményezett. A radiokarbon elemzés a sánc szerkezetének építésénél felhasznált fák korát a 7–9. századra keltezte, rámutatva arra, hogy Kustaly vára és a Boldi-hegy közt a Rika-patakon átvágó, tehát a két várat elválasztó sánc egy másik korszak szüleménye, és feltehetően egy más koncepció jegyében készült. Hogy a Kakasbarázdát az Árpád-korban hasznosították-e valamilyen céllal, az további vizsgálat tárgya, ezt remélhetőleg újabb, jelenleg elemzés alatt lévő minták fogják megválaszolni. Meglátásom szerint a sánc- és árokrendszer védelmi funkciót nehezen tölthetett be, alkalmas volt viszont az áruforgalom kijelölt pontokon áthaladó ellenőrzésére. A C-14 mérést Sándorné Mogyorósi Magdolna és Sudár Sándorné Dr. Svingor Éva végezte, nekik és Benkő Eleknek az elemzések költségeinek fedezéséért (úgyszintén a fentiekben megjelölt OTKA-pályázat keretén belül) itt mondok köszönetet. A dendrokronológiai elemzést Botár István jóvoltából Gryneus András végezte el, köszönet segítségükért.



14. Válogatott kerámialeletek Kustaly várából (1971–1973, 2007)

nyugati torony tűzvész által pusztult el, ez az esemény a tatárjárás során is bekövetkezhetett; a közzétett leletanyag nem zárja ki, sőt valószínűsíti ezt a feltevést. A kustalyi ásatáson is találtunk égési nyomokat és a korábbi kutatások is utalnak hasonló jelenségekre⁴⁹. A vár életében ekkor bekövetkezett törést mindenestre jól reprezentálja a leletanyag, mely a 13. század második felétől szinte szórványossá válik. A várakat a 14. században végleg fennhagyják, így „fejlődésük” elakad, nem építik át a külső védelmi vonalat kőfallá, mint a fentebb idézett, továbbélő toronyvárak esetében (Küküllővár: külső kőfal építése, Ika vára: a két lakótorony külső kerítőfallal való egybekapcsolása). Az Olt-rákosi szorosra fölötti hegycsúcsokon a 13. század második felében két olyan hegyi vár épül (Alsórákos – Tepő, Alsórákos – Mihály vára), amelyek már egyértelműen a tatárjárás utáni várak védelmi felfogását tükrözik.⁵⁰ Építőik úgyszintén ismeretlenek, az 1377-től adatolt Rákos középkori birtokosairól csak szüksézáú írott forrásaink vannak.⁵¹

A környék birtokviszonyainak átalakulását a településpusztásodás és a székelység terjeszkedése döntő mértékben meghatározhatta. Váraink utolsó életjelét feltehetően az a nyugati típusú kard jelzi, melyet 1935-ben találtak a Rika-erdőben.⁵² Az egyenes pengéjű, kétélű, középen sekély, keskeny vércsatornával ellátott, törött végű kard 1,08 m hosszú, markolatvasa alatt 4,5 cm széles, súlya 1,15 kg. Végein kúposan kiszélesedő kör keresztmetszetű markolatvasa egyenes, kerek markolatgombja két csonkakúp alakú részből tevődik össze.⁵³ Figyelemreméltó, hogy a 13–14. századra keltezhető kardtípus szinte közeli párhuzama került elő Bardócon a Kormos-patak medréből, tehát a kutatott várak szomszédságából. Talán az sem véletlen, hogy a Rika-erdő északi részén, a Merke-tető alatti Godra-fennsík, Vargyas és Homoródkarácsonyfalva közti határban egy másik, a 14. század második felére keltezhető kardot találtak.⁵⁴ A kardok viszonylag sűrű előfordulása a Rika térségében igencsak elgondolkodtató, ugyanis ismereteink szerint a könnyűfegyverzetű székelység körében nem ez a fegyvernem volt használatos.

A Rika-erdei toronyvárak sajátos és több szempontból egyedi emlékcsoportját alkotják Délkelet-Erdély Árpád-kori történetének. Váraink létrehozását leletanyaguk véleményem szerint egyértelműen a 12. századra keltezi, régészeti kutatásuk révén a régió korabeli, e tekintetben még alig ismert fejezetébe nyertünk bepillantást. Noha még sok a felmerülő kérdés, a Rika-erdőben található toronyvárak jelentősége túlnő a helyi kereteken és más megvilágításba helyezi az erdélyi kővárépítkezés kezdetét. Úgy tűnik, több tudományos preconcepció felülvizsgálatra szorul, így az a szemlélet is, amely a kővárépítkezés elterjedését lineárisan, egy központból, vagy nyugatról kelet felé haladva

49 FERENCZI–FERENCZI 1997. 221.

50 Tepő várára ld. DÉNES ISTVÁN–BORDI ZSIGMOND LÓRÁND: Az alsórákosi Tepő vára. *Acta*, 1997. I. 235–244. (a továbbiakban BORDI–DÉNES 1997). A kis felületű ásatás idején felszínre került jellegzetes, bekarcolt vonal, illetve hullámvonal díszítésű tölcséres peremű fazekak, illetve egy csillagtarajos sarkantyú a vár használati idejét a 13–14. századra teszik. Mihály várában Dénes István kutatása során hasonló, tölcséres peremű fazéktöredékek kerültek napvilágra. A közöletlen leletanyag tanulmányozásáért Dénes Ildikónak tartozom köszönettel. Tepő váráról írt tanulmányukban (BORDI–DÉNES 1997. 235–236.) a szerzők utalnak arra, hogy korábbi kutatások nyomán Székely Zoltán egy rombusz nyílhegyet tett közzé (SZÉKELY 1976–1977. 64. 16.3. ábra), melyet hol Tepő, hol Mihály várából eredőnek jelölt meg. Ezek tudatában, a nyílhegy véleményem szerint csak hitelesítő ásatás révén használható fel bármelyik vár keltezésére.

51 A vargyasi Danielek az írott források szerint 1417-től folyamatosan birtokosok Rákoson, amely birtoklásnak Árpád-kori előzménye egyelőre csak feltételezhető. Azt tudjuk, hogy 1377-ben Rákos fele része Teremi Ponya fia Mihályé volt. GYÖRFFY 1987. 200.

52 A székeljudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum tulajdona, lelt. sz. 1850.

53 NAGY ISTVÁN: Restaurált és tisztított fegyverek. Kiállításkatalógus. Csíkszereda, 2007. 2.

54 BORDI ZSIGMOND LÓRÁND: Középkori kardok a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében. *Acta Siculica*, 2008. 243. 5. tábla, 245. 10. tábla.

látja. Véleményem szerint nem állja meg a helyét az a közhely sem, amely szerint a 13. század előtt nem voltak meg a technikai ismeretek a kővárépítkezéshez, ennek ellenpéldái legegyszerűbb falusi templomaink, ugyanakkor egy komplex fa-földvár építése legalább olyan technikai-gazdasági-társadalmi kihívás volt akár egy egyszerűbb kőváré.

Régészeti kutatásunk egy része az ún. „kisvár” fogalommal jelöli a tatárjárás után széleskörűen elterjedő klasszikus nemesi várak feltételezett előzményeit, vagyis a 12. századtól datálható, különféle, sánccal és/vagy árokkal övezett, fából és kőből épült toronyépítményeket. A Magyar Királyság területének keleti részéről eddig kevésbé ismert, lakó- és védelmi funkciót egyaránt betöltő toronyvárak legkorábbi példái kerültek feltárássra a Rikában, melyek sok tekintetben új kontextusba helyezik a térség korabeli történetéről alkotott képünket.

A DÖBRÖNTEI VÁR KUTATÁSA

Az Árpád-kori előzményekkel bíró, a török korban teljesen elnéptelenedett, de a 18. század végén újraterlept Döbrönte község Pápától délkeletre, a Kisalföld és a Dunántúli-középhegység találkozásánál, az Északi-Bakony előterében helyezkedik el. A falu jelentős, irodalmi vonatkozásokkal is bíró várral büszkélkedhet, amely Kisfaludy Sándor verses beszélyében elevenedik meg újra, az egykor a várban zajló életet és birtokosait illetően kissé idealizált formában.

A települést átszelő Bittva-patak partja fölé magasodó, mintegy 300 m magas, észak-déli irányú dombvonulat legmagasabb pontján, az északi részén kiugró meredek sziklacsúcson helyezkedik el a romjaiban is impozáns látványt nyújtó erősség (1. kép), amely egykor a Szalók nembeli Himfieknek magát a várról nevező ága birtokközpontjaként szolgált. A környezetét festőien uraló várhegyről a környező sík vidék könnyen belátható, tiszta időben a Somló és a Ság bazaltkúpja is látszik.

Jelen dolgozat¹ célja a döbrönteai várra vonatkozó ismeretanyag összefoglalása, beleértve a vár eddigi kutatástörténetéről és történetéről nyújtott áttekintést. Ennek jelentős hányadát a várban 1987–1990 között végzett leletmentő jellegű feltárás – a rendelkezésre álló dokumentumok alapján történő – bemutatása, valamint az 1990-ben és 2001-ben végzett helyreállítási-állagmegóvási munkálatok értékelő ismertetése alkotja, kiegészítve a régészeti kutatás és az állagvédelmi munkálatok alkalmával mellőzött, a romkonzerválást megelőzően keletkezett képi források bevonásával végzett falvizsgálattal.

Kutatástörténet

Az évszázadok során erőteljesen lepusztult várra először *Rómer Flóris* figyelt fel a 19. század második felében. Az ő hagyatékában² maradt ránk Döbrönte romjainak első, a léptéket még ölben megadó felmérése *Hencz Antal* keszthelyi építész munkájaként, továbbá egy a várat nyugatról, északnyugatról ábrázoló vázlatos távlati tollrajz (2. kép). Az alaprajzot Koppány Tibor közölte elsőként,³ ugyan a forrás megnevezése nélkül, de így az legalább közismertté vált, eltérően az ugyancsak fontos, mára már eltűnt részleteket dokumentáló tollrajztól. *Rómer A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlatában* foglalta össze a vár addig ismert középkori történetét, itt azonban néhány téves adatot is közölt.⁴

Ezt követően *Csánki Dezső* tett közzé alapvető történeti adatokat a várról és uradalmáról – már levéltári hivatkozásokkal – a *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadyak*

1 Jelen tanulmány A döbrönteai vár című, az ELTE BTK Régészettudományi Intézetében 2009-ben megvédett szakdolgozatomban néhány fejezetének részben átdolgozott változata, a munka központi részét képező leletanyag-feldolgozás elhagyásával.

2 KÖH könyvtára, Rómer-hagy. XVII. sz. cs. M. Biz., 1–2. 8r. alakú lap, továbbá Rómer-Jgyk. VI. 49. M. Biz. egy rövid kéziratos feljegyzés.

3 KOPPÁNY 1961. 79.

4 RÓMER 1860. 170. Egy 1421–1422-es dátum helyett 1442-t említ, Katalint, Himfi (II.) Benedek özvegyét Himfi Miklós özvegyének nevezi. A várkápolnára való hivatkozás is tévedés. Mindez azonban természetesen nem von le semmit Rómer Flóris tudományos tevékenységének, úttörő szerepének jelentőségéből.



1. A vár légifelvétele (www.civertan.hu)

korában című sorozata III., 1897-ben megjelent kötetében.⁵ A 20. század elején kiadott Pannonhalmi Rendtörténet a Szent Márton-hegyi kolostor és várunk közös személyi vonatkozásai kapcsán, elsősorban a pannonhalmi levéltárban őrzött forrásanyagra építve, ugyancsak számos Döbröntét érintő adatról emlékezett meg.⁶

Gerő László a magyarországi várfejlődés általa felállított tipológiai rendszerében Döbrönte várát a szabálytalan alaprajzú belsőtoronyos várak közé sorolta. Bár e rendszer ma már nem használatos, tudománytörténeti jelentősége miatt mindenképpen említésre méltó. Mindhárom könyvében – *Magyarországi várépítéset (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről)* (1955);⁷ *Magyar várak* (1968)⁸ és *Várépítésetünk* (1975)⁹ – lényegében ugyanazt a leírást közölte a várról, ugyanakkor számos fontos adattal egészítve ki annak addig ismert történetét. Gerő László nem tett kísérletet a vár építési korszakainak megállapítására, azonban a palotaépület vonatkozásában fontosnak tartotta kiemelni, hogy – véleménye szerint – nagyméretű ablakai 17. századi átépítés emlékét őrzik.¹⁰

Elsőként ezután Koppány Tibor végezte el a fennálló épületrészek lehetséges értelmezését és funkcionális meghatározását. Eredményeit 1961-ben *Devecser, Ugod, Essegvár, Döbrönte*¹¹ című művében, több rekonstrukciós rajz kíséretében tette közzé. A várra vonatkozó történeti adatok összegyűjtésével, az építető Szalók nembeli Himfi-család ge-

5 CSÁNKI 1897. 209.

6 Pann. Rendtört. III., VIII., X.

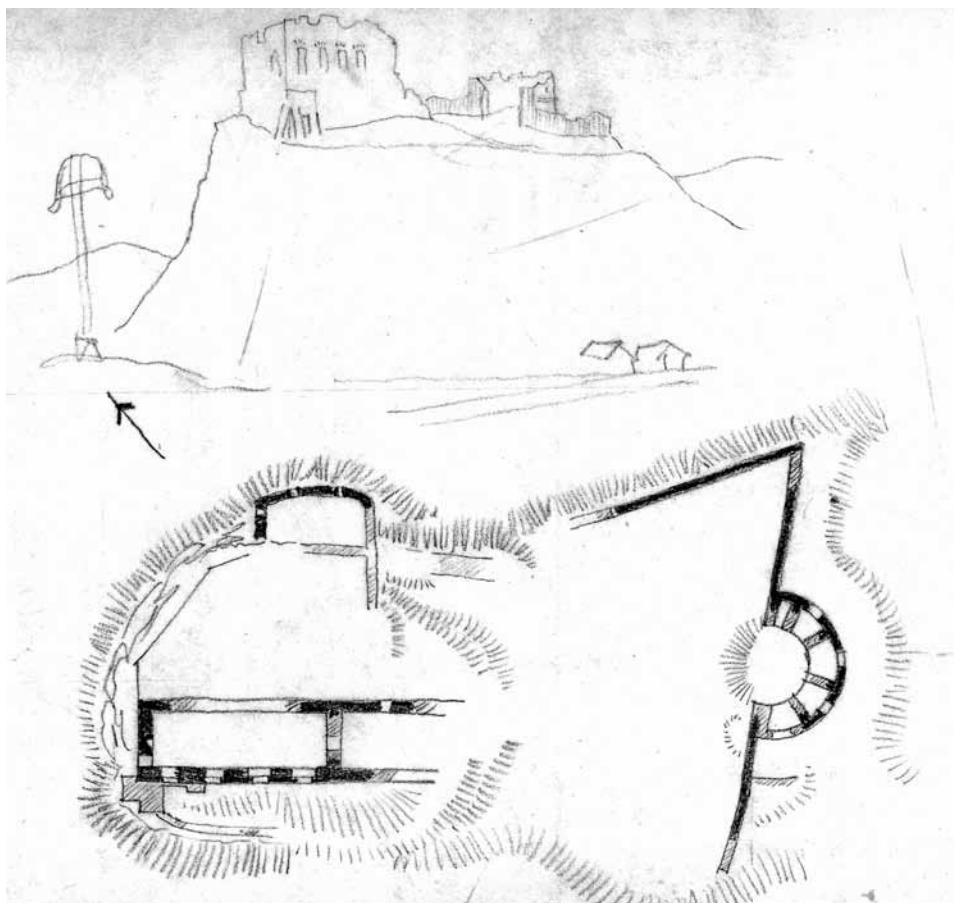
7 GERŐ 1955. 196–197., 465., 459.

8 GERŐ 1968. 159.

9 GERŐ 1975. 299.

10 GERŐ 1955. 197., GERŐ 1968. 159., GERŐ 1975. 299.

11 KOPPÁNY 1961. 71–92.



2. A Rómer Flóris hagyatékából származó alap- és távlati rajz
(Hencz Antal felmérése – KÖH könyvtár, Budapest)

nealógiájának felvázolásával, az archontológiai adatok ismertetésével, valamint a vár tartozékait tárgyaló kitekintéssel munkája a döbrönteí várra vonatkozó ismeretanyag egyik legfontosabb, máig legalapvetőbb összefoglalásának tekinthető.

Koppány Tibor határozta meg elsőként a vár építéstörténeti periodizációját is, álláspontja jórészt a mai napig meghatározza a kutatást. Nemcsak a többnyire helyes építészeti korszakolás fűződik a nevéhez, hanem az erőteljesen lepusztult részek hipotetikus rajzi rekonstrukciója is, amely néhány fontos részletében – elsősorban az ún. belső (kapu) torony tekintetében vagy a külső vár bejárata vonatkozásában – a későbbi kutatás során szintén igazolódott. Koppány Tibor a belső vár épületegyüttesét a 14. század végére, Himfi Benedek korára keltezte, az attól keletre fekvő bástyaszerű oldalazó védművet pedig a 15. század végére helyezte. Essegvári Ferencnek tulajdonította, és így a 16. századból eredeztette a külső vár kiépítését, továbbá a palotaépület átalakítását, mindenekelőtt a nagyobb méretű ablakok kialakítását.¹²

12 KOPPÁNY 1961. 80–82.

A *Magyarország Régészeti Topográfia* című sorozat IV. kötetében,¹³ valamint az *Ila Bálint és Kovacsics József szerkesztette Veszprém megye helytörténeti lexikonában*¹⁴ ugyancsak megtaláljuk a vár történetének összefoglalását, számos, addig közöletlen kora újkori, újkori adattal.

Két további, 1977-ben megjelent mű – *Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*¹⁵ és *Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437)*¹⁶ – érdemel még feltétlen említést, mint olyan művek, amelyek adat-tárában a dóbrönteai vár is szerepel. Engel *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* című kétkötetes művében,¹⁷ továbbá 2001-ben kiadott *CD-romján* további adatokat közölt a Debrentei Himfiek családi kapcsolataira, viselt tisztségeire, valamint az erősség várnagyaira vonatkozóan.¹⁸

1967-ben, a vár fennállásának hatszázadik évfordulóján két kisebb jelentőségű tanulmányt magába foglaló kötet látott napvilágot. A *Dóbrönte* címet viselő, *Rácz István* szerkesztette füzetecskében *Varju Dezső: A dóbrönteai Himfi-vár története*¹⁹ címmel a vár történetéről adott áttekintést, ugyanitt *Boksay György: Szarvaskő építésének földrajzi és gazdasági jelentősége*²⁰ című munkája az erődítmény építésének földrajzi, gazdasági okait kutatta. A középiskolai tanár Varju Dezső által készített történeti összefoglaló az addig publikált ismeretanyag – önálló kutatással is kiegészített – szintézisének tekinthető, a vár kora újkori, újkori sorsára vonatkozó néhány adaton²¹ túl azonban nem sok új tartalmi elem fedezhető fel benne. Boksay György írásában, okleveles említésekre alapozva, új elmélettel állt elő Veszprém megye középkori úthálózata vonatkozásában: a Pápa – Veszprém országút nyomvonalát, az újkorban telepített Farkasgyepű érintése nélkül, közelebb helyezi Dóbröntéhez – eltérően a kérdést korábban vizsgáló Glaser Lajostól,²² aki a maival megegyező futásúnak tartja. A szerző szerint ez a módosítás, a Bakonyt a Kisalfölddel összekötő, a Bittva folyása mentén, majd Bakonyjától Bakonybél felé haladó útvonallal együtt („az ősi pásztornépek útja”) a vár lokalizációjához is nyomatékosabb magyarázatként szolgálna.

A várban régészeti kutatásra 1987–1990 között került sor. *Ilon Gábor* és *Rainer Pál* vezetésével ekkor leletmentő jellegű feltárás folyt, amely lehetővé tette a vár alaprajzi rendszerének jobb megismerését, valamint a periodizáció bizonyos szintű további tisztázását. A kutatás eredményeként elkészült az épületegyüttes újabb, illetve kiegészített felmérési rajza, amelyet szintvonalas felméréssel ötvöztek, egyben dokumentálva a vár körüli egykori sánc-árok rendszert. A kutatást állagmegóvási, helyreállítási munkálatok követték 1990-ben, amelyek a szűkös anyagi források következtében csak az ásatás során felszínre hozott ún. belső (kapu)tornyot, valamint a palota déli falát érintették.²³ A 2001-ben végzett újabb romkonzerválási munkálatok azután már az egész vár területére kiterjedtek. 1995-ben *Ilon Gábor* a *Magyarország Régészeti Topográfia* 4. kötetének

13 MRT IV. 89–91.

14 ILA–KOVACSICS 1964. 176–177.

15 FÜGEDI 1977. 127.

16 ENGEL 1977. 105.

17 ENGEL 1996. I. 305.

18 ENGEL 2001.

19 VARJU 1967. 5–15.

20 BOKSAY 1967. 17–19.

21 Varju munkájában a Veszprém Megyei Levéltárban (korábban Veszprémi Állami Levéltár) őrzött 17. századi periratokat is felhasznált. VARJU 1967. 16.

22 GLASER 1929. 259.

23 ILON 1995. 77.

(*hajdani pápai járás*) kiegészítése²⁴ című munkájában az ásatás eredményeit összegző vázlatos beszámoló kíséretében tette közzé az új váralaprajzot, valamint a leletanyag néhány jellegzetes darabját *Ughy István* rajzaival.

A döbrönteí vár okleveles forrásokkal viszonylag jól adatolt. Az eddigi kutatás ugyanakkor elsősorban a 14. század utolsó harmada és a 16. század eleje közötti időszak írott forrásait helyezte előtérbe, főként a vár birtoklástörténetére összpontosítva. A vár kora újkori története viszont még nem teljesen felderített, ahogy felhagyásának, illetve pusztulásának időpontját és folyamatát, okait is bizonytalanság övezi. A 16. század vonatkozásában, a vár végvári rendszerben betöltött szerepéről *Pálffy Géza*, *A császárváros védelmében: A győri főkapitányság története* című művéből nyerhetünk adatokat.²⁵

A történészek közül legújabbán *Horváth Richárd*, *Várak és politika a középkori Veszprém megyében* (2002)²⁶ című doktori értekezésében a történeti Veszprém megye várai birtoklástörténetének feltárására, valamint az alapvető politikai háttér felvázolására tett kísérletet, így kiemelten foglalkozott az e dolgozat tárgyát képező erődítménnyel is. A jeles történész elsősorban okleveles források alapján kíséri nyomon a vár történetét építésétől a Himfiék fiági kihalásáig, illetve az Essegváriak döbrönteí berendezkedéséig.

A témában egy építész-szakdolgozat is született. 1994-ben *Gáncs Attila Tibor*²⁷ a vár fiktív újjáépítését tervezte meg, a szállodaként való hasznosítás követelményeinek alárendelve.

Végül, de nem utolsó sorban *König Frigyes* légifelvételek és a Rómer-hagyatékban fennmaradt alaprajz alapján készített rekonstrukciós kísérletéről kell még megemlékeznünk. Mivel az ásatás újabb eredményeit nem vette figyelembe, rekonstrukciós vázlatrajza bizonyos részekben eltér az eddigi kutatás által feltételezett alaprajztól.²⁸

Történeti áttekintés

A későbbi vár, illetve tartozékai egy részének területe az Árpád- és kora-Anjou-korban a Csák nemzetség tulajdonát, azon belül az ugori váruadalom részét képezte. Az 1320 körül Csák Mórictól vásárlás útján megszerzett birtoktestet Tördemici Fehér Pál 1330-ban a Szalók nemzetségből²⁹ származó Nempfi (Nemti, Németi) Hím fiainak, Lászlónak és Pálnak adta el.³⁰ 1353-ban Hím fia Pál, Hím fia György és Hím fia Hím fiai megosztottak birtokaikon a veszprémi káptalan előtt, amely során – többek között – *Debrenthe* Pál fiainak jutott.³¹ A későbbi váruadalom másik része, feltehetően az erősségnek helyet adó magaslat és közvetlen környéke, a közelebből nem ismert Atyai Istvántól Pál fia Benedek

24 ILON 1995. 89–91.

25 PÁLFFY 1999. *passim*.

26 HORVÁTH 2002. 74–81.

27 GÁNC S 1994.

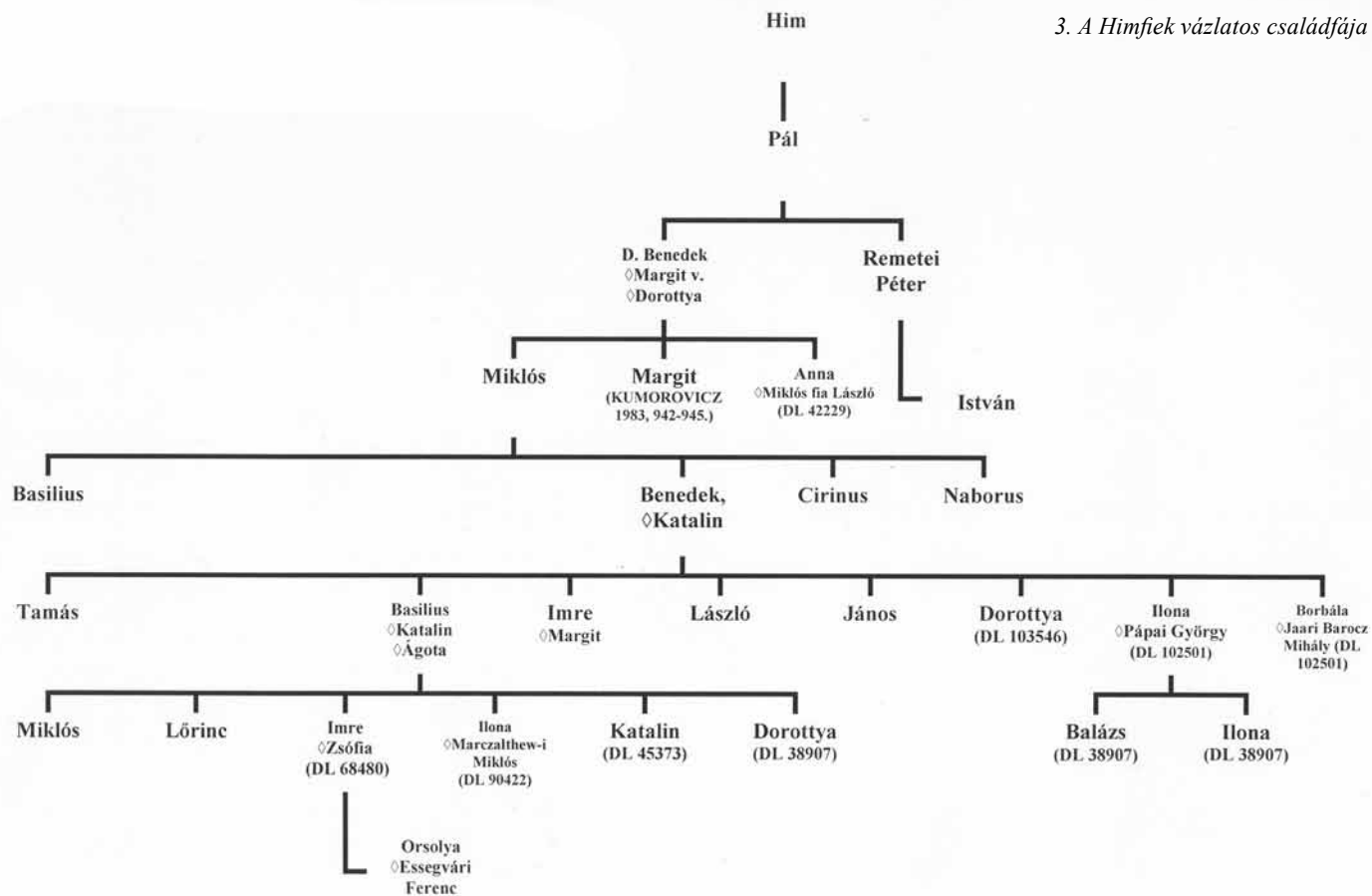
28 KÖNIG 2001. 217. kép, KUPOVICS 2007. 14. Mivel a rekonstrukciós elképzeléshez König Frigyes légifotókat is felhasznált, szükséges megjegyezni, hogy az egyes (főleg madártávlatból készült) fotókon megtévesztő lehet a belső vár területére vezető kitaposott útvonal, amely majdnem a keleti palotafal vonalában fut, és elhalad a torony nyugati oldala mellett, ahol az egykori feltételezett bejáratí részénél olyan jelenséget produkál (falalpozás, farkasverem stb.), amely esetlegesen valótlán feltételezésekhez vezethet, ugyanis erre utaló nyomokat az ásatás során nem dokumentáltak.

29 Engel Pál szerint ugyanakkor nem igazolható a Szalók nemzetségből való származás: KMTL 263.

30 KOPPÁNY 1961. 71–72.

31 DL 66638. Az oklevél szerint a Veszprém megyei *Debrenthe*n kívül a Fejér megyei *Boklar* és a Krassó megyei *Remete* jutott Pál fiainak, Pál leszármazottai a *Debrenthei*- és a *Remetei-Himfi*-ágra oszlanak.

3. A Himfiek vázlatos családfája



bolgár bán által vásárlással megszerzett területből származott, ahol Benedek bán építette fel Döbrönte – a középkor folyamán végig *castrum*ként említett – erődtímenyét.³² A vár-építési munkálatokat 1367–1374 közé tehetjük.³³ Az 1367-es oklevél elkészült várat említi, amelyet Nagy Lajos királyi újadományként juttatott Benedek kezére,³⁴ ugyanakkor 1373–1374-ből arról értesülünk, hogy Himfi Benedek pereskedni kényszerült Atyai Istvánnal, aki a terület tulajdonjogát vitatva gátolni igyekezett a várépítkezést. Az ügy az alperes fiainak visszalépésével zárult.³⁵ Így Himfi Benedek 1376-ban, mielőtt a Szentföldre indult zarándoklatra, gond nélkül végrendelkeztetett birtokairól.³⁶ A vár első említése – valószínűleg a Himfiak címerállatáról eredeztethetően – Szarvaskő néven fordul elő.³⁷ Himfi Benedek 1380-ban hunyt el, Diósgyőr várában,³⁸ így maga nem sokat tartózkodhatott újonnan épült erősségében, azért sem, mert a vár megépültét követő időszakban érkezett pályafutása tetőpontjára mint Nagy Lajos egyik legjelentősebb hadvezére.³⁹

A vár történetének következő, a 15. század közepéig tartó időszakáról nem sokat tudunk. A Himfi Benedek halálát követő mintegy fél évszázadig a család (3. kép)⁴⁰ nem tudott felmutatni a neves elődhöz hasonló formátumú utódot, aki személyes képességeivel és országos méltóság viselésével a Debrenthei Himfi-ág korábbi pozícióját biztosíthatta volna. Benedek fia Miklós udvari lovagként ismert és az ő fia, Basilius (Basi) veszprémi kanonokként tűnik fel.⁴¹ Számtalan hatalmaskodási ügyben és birtokper során keletkezett oklevél maradt fenn ebből az időből.⁴²

A Debrenthei Himfiak ebben az időszakban általában névadó várakat használhattak rezidenciaként. Ezt igazolja, hogy 1384-ben Benedek bán unokáját, Basiliust⁴³ vagy 1433-ban hasonló nevű dédunokáját, ugyancsak Basiliust (aki részben megalapozta a család újbóli, a század második felétől kezdődő felemelkedését), továbbá annak testvéreit, Imrét és Lászlót,⁴⁴ valamint Tamást több alkalommal *Debrenthe possessió*jából idézték a

32 KOPPÁNY 1961. 73–74.

33 HORVÁTH 2002. 74., Engel Pál is 1367 utánra helyezi az építkezés időpontját. KMTL 263., ENGEL 2001.

34 Koppány 1961. 74. Az 1367-es várépítési engedély szövege sajnos jelenleg nem ismert. Mindössze az oklevél latin nyelvű kivonata áll rendelkezésünkre, amely egy barokk-kori elenchusban őrződött meg, valamint az oklevél egy Csánki által idézett sora. HORVÁTH 2004. 9. 24. lábjegyzet, CSÁNKI 1897. 209. Csánki említi először „elkészült” várat, amely megfogalmazását többen átvették, így GERŐ 1955. 459., 303. végjegyzet, GERŐ 1968. 159., GERŐ 1975. 299.

35 Az Atyai István általi akadályoztatásra későbbi oklevélben találunk utalást. DL 41942. Erre az adatra elsőként Gerő László hivatkozott. GERŐ 1955. 459., 303. végjegyzet, GERŐ 1968. 159., GERŐ 1975. 299., HORVÁTH 2002. 74.

36 DL 42016.

37 CSÁNKI 1897. 209., Engel 2001.

38 KOPPÁNY 1961. 74.

39 Benedek bán pályafutására l.: KMTL 263., ENGEL 2001.

40 A vázlatos, elsősorban a Debrenthei-ágra összpontosító Himfi-családfáról hiányoznak az évszámok, valamint az egyes családtagok által viselt tisztségek, illetve címek. Ennek oka, hogy az itt közölt ábra csupán tájékoztató jelleggel bír. A vázlatos családfa alapja az Engel Pál Genealógia c. művében (ENGEL 2001) található ábra, azonban ezen szükségyszerűen néhány változtatást, kiegészítést kellett eszközölni. A családfát kiegészítettem I. Benedek, II. Benedek, valamint II. Basilius leánygyermkeivel, illetve az Engel-féle családfán Miklós gyermekeként feltüntetett Annát – részben okleveles adatok, részben a korábbi szakirodalom (KUMOROVITZ 1983. 942–945.) alapján – I. Benedek gyermekeként tüntettem fel. A további kiegészítések, szintén oklevelek alapján: II. Benedek leánya, Ilona férje, Pápai György és gyermekeik, Borbála férje Jaar-i Barocz Mihály, II. Basilius leánya, Ilona férje Marczaltheu-i Miklós, II. Basilius fia, Imre felesége, Zsófia. Az egyes adatokra vonatkozó hivatkozásokat a családfán tüntettem fel.

41 ENGEL 2001.

42 Így DRESKA 1997. 20–21., 18. sz. oklevél, 46–47., 46. sz. oklevél, 47–48., 47. sz. oklevél, 48–50., 48. sz. oklevél, 50–51., 49. sz. oklevél, 52–55., 51. sz. oklevél stb.

43 DL 68269.

44 DL 102454.

törvényszék elé⁴⁵. Máskor feltehetően valamely más, a váruradalom részét képező településen vagy birtoktesten épült kisebb küriájukban tartózkodtak. 1423-ban például Himfi (II.) Benedek gyermekeit – többek között a fentebb említett négy fiútestvért (Basiliust, Imrét, Lászlót és Tamást) – *Galsa* nevű birtokukról (a vár tartozékainak egyikéről) idézték törvény elé,⁴⁶ akkor amikor özvegye és gyermekei vonakodtak a döbrönteire várra és tartozékaira vonatkozó birtokosztálynak eleget tenni. (II.) Benedek özvegye ugyanakkor 1422-ben a várból keltezi egyik levelét.⁴⁷ Egy ízben a fentebb említett Tamást és unokaöccseit, Lőrincet és Imrét *Pothon possessió*ból idézték meg,⁴⁸ egy másik alkalommal pedig Imrét *Jako* birtokról; mindkettő a vár tartozéka volt.⁴⁹ Döbröntéből keltezett magánlevelei alapján Himfi Basi 1444. júliusi itteni tartózkodásáról tudunk.⁵⁰ Mindezek alapján valószínűsíthető a vár legalább időszakos lakóhely jellege Benedek bán leszármazottai idején. Ez azonban nem tekinthető kizárólagosnak; erre utalnak az említett perbeidézések során megnevezett birtokok.

1415-től a Himfiek másik ága, a Remeteiek léptek fel a döbrönteire várra és tartozékaira vonatkozó birtokosztály követelésével.⁵¹ A Remetei-ág ugyancsak Hím fia Páltól, pontosabban annak másik fiától, Pétertől, Benedek bán testvérétől ered, aki szintén a bolgár báni címet viselte. 1418-ban⁵² és 1422-ben⁵³ Zsigmond király felszólításáról tudunk a vár és tartozékai megosztására vonatkozóan; az első két alkalommal még Remetei István Himfi (II.) Benedekkel szemben támasztott igényéről van szó; 1422-től már mindkét részről az utódok kerültek szembe egymással. A Debrenthei Himfiek azonban továbbra is vonakodtak eleget tenni a birtokosztálynak.⁵⁴ Ugyancsak 1422-ben az uralkodó arra utasította a csanádi káptalant, hogy a Remetei Himfiek több *possessió*ra – többek között *Debrenthére* – vonatkozó birtokjogát érintő, az ottani levéltárban őrzött oklevelek másolatát az érintettek részére állítsa ki.⁵⁵ Ugyanezen év májusában – még az uralkodó felszólítása előtt – Katalin, Himfi (II.) Benedek özvegye arra kérte a Remeteieket, hogy fiai nagykorúvá válásáig a várat és birtokait illető igényeiket ne hangoztassák.⁵⁶ 1425-ben a Remeteiek hatalmaskodásokat követtek el az özvegy és fiai ellen,⁵⁷ ekkor azonban Zsigmond király már a Debrenthei Himfieket támogatta a másik ággal szemben. Az események kimenetele nem ismert, azonban valószínű, hogy az uralkodó segítségével az úgy a Debrenthei-ág számára kedvező befejezést nyert.

A 15. század közepétől az Újlaki-familiárisként ismét országos jelentőségű szerepre szert tevő családtagok – Himfi Basi szörényi vicebán, valamint Himfi Tamás egri, zágrábi, nyitrai püspök, a pannonhalmi, a széki és a szekszárdi apátság kormányzója – révén a Debrenthei Himfiekkel együtt növekszik névadó váruk jelentősége is.⁵⁸ Ugyanakkor a

45 DL 68269., DL 102158., DL 102550.

46 DL 103546.

47 DL 54215., ENGEL 2001. Regesztája, tévesen 1420-as dátummal: WENZEL GUSZTÁV: Okmánytár Ozorai Pipó történetéhez. Harmadik közlemény. *Történelmi Tár*, 7. (1884) 425/65. sz.

48 DL 102592.

49 DL 102644.

50 DL 44372., DL 44373.

51 DL 53824., ZsO 219., HORVÁTH 2002. 74.

52 DL 53999., ZsO 1489.

53 DL 54272.

54 DL 54272.

55 DL 54258.

56 HORVÁTH 2002. 8. lábjegyzet.

57 DL 43643.

58 HORVÁTH 2002. 74.

Himfiek ellen és által elkövetett hatalmaskodások, valamint a birtokperek száma a megelőző fél évszázadhoz képest nem csökkent. V. László halálát követően Debrentei Tamás III. Frigyeset támogatta,⁵⁹ majd 1459-ben hűségéről biztosította Mátyás királyt.⁶⁰ Azonban nem tartotta magát sokáig esküjéhez, ugyanis a következő évben az uralkodó ellen elkövetett lázadás és károkozás címén kirótt elmarasztaló ítélet alóli felmentésről értesülünk.⁶¹ 1464-ben pedig Mátyás király teljes jószágvesztésre ítélte Himfi Tamás püspököt, valamint unokaöccseit, Lőrincet és Miklóst (Basi fiait), továbbá Pápai Györgyöt és ennek fiát, Balázst (azaz Tamás sógorát és unokaöccsét),⁶² mivel Szent Márton hegyére és *Debrenthe* várába cseheket és más idegeneket engedtek be, akik a nevezett várakból kiindulva feldúlták az országot, amíg Mátyás Zvornik ostromával volt elfoglalva; továbbá oklevélhamisítás vétségében is elmarasztaltattak. A hűtlenség okán a koronára háramlott birtokokat – így *Debrenthe* várát és Veszprém, Zala és Temes megyei tartozékait – Kanizsai László királyi lovászmester kapta meg, aki azonban az adománynak *de facto* nem tudott érvényt szerezni.⁶³ A kommunikáció azonban nem szakadt meg az uralkodóval, ezt bizonyítja, hogy 1466-ban Mátyás feloldotta a Tolna megye törvényszéke által Debrentei Tamásra és birtokaira kimondott proskripciót,⁶⁴ tehát a család tagjai rövid időn belül visszanyerték az uralkodó kegyeit.

1467-ben Tamás püspök unokaöccsei, Himfi Imre és Lőrinc zálogosították el a várat tartozékaival együtt Szentgróti Jánosnak és Berekszői Hagymás Miklósnak azon 1100 aranyforintért cserébe, amelyet a Hosszútóti László ellenében hatalmaskodás ügyében folytatott perben alulmaradt Himfiek, az ítélet értelmében a felperes fogságába jutott Lőrinc kiváltására fordítottak.⁶⁵ A várat még 1471 előtt Debrentei Tamás és két fivére, Basus és László újra elzálogosította a rokon Pápai Györgynek; ugyanis ekkor már a zálogösszeg visszafizetéséről értesülünk.⁶⁶

1475 végén a korábbi zálogbirtokosok rohanták meg Döbröntét: Berekszői Hagymás Miklós a várban hatalmaskodott, Szentgróti János pedig a döbrönteí és szentgróti birtokrészeket foglalta el.⁶⁷ 1476-ban a pénzügyi gondokkal küszködő Tamás ismét elzálogosította a várat 1000 magyar aranyforintért unokaöccsének, Imrének.⁶⁸

A várat birtokló Himfi-rokonságon belül azonban nem volt felhőtlen a viszony, Himfi Lőrinc, Tamás püspök unokaöccse többször fordult meg ellenséges szándékkal Döbröntén. Így 1469-ben Lőrinc megrohanta és kifosztotta Tamás házát és várát (valószínűleg a döbrönteit).⁶⁹ Utóbbi egyik levelében a Lőrinc által – feltehetően előbbi alkalommal – a várból ellopott ereklyék és jogbiztosító iratok visszaszolgáltatását kéri László bakonybéli

59 Pann. Rendtört. III. 54., 293.

60 DL 39297., DL 15316.

61 DL 102543.

62 DL 102501.

63 TELEKI XI. 96–98., KOPPÁNY 1961. 76., HORVÁTH 2002. 75.

64 DL 102559.

65 DL 16549., KOPPÁNY 1961. 76., CSÁNKI 1897. 209., HORVÁTH 2002. 75.

66 DL 108480.

67 DL 45632.

68 DL 68432., HORVÁTH 2002. 75.

69 DL 107565. Az oklevél regesztájában 1459-es évszám szerepel.

apáttól.⁷⁰ 1475-ben Himfi Tamás és Imre újra Lőrinc által elvitt oklevelekre hivatkozik, és a kárukra teendő esetleges intézkedéseket érvényteleníti.⁷¹ 1480-ban ugyancsak Tamás és Imre közös fellépéséről értesülünk Lőrinc ellen, aki Döbrönte várából mindannyiukat érintő jogbiztosító iratokat és szentek ereklyéit, beleértve a Szent Kereszt egy darabját (feltehetően Benedek bán szentföldi szerzeményé(i)t) eltulajdonítva hagyta el az országot. Külföldön a magával vitt iratok segítségével rokonai nevében igaztalan bevallásokat tett.⁷² Feltehetően valamennyi oklevél egyetlen eseményre utal,⁷³ amelynek következményeit mintegy egy évtizeden keresztül kísérhetjük nyomon a forrásokban.

A fentebb említett esetek a Himfiek rezidenciaként szolgáló vára egyik fontos funkcióját világítja meg: itt őrizték a család kincstárát és levéltárát. Az értékőrző funkció korábbi forrásokban is igazolható: 1439-ben Szentgróti János tört a várra, ahonnan Döbröntére és Szentgrótra vonatkozó okleveleket tulajdonított el.⁷⁴ 1440–1448 között a várban őrizték a bakonybéli apátság minden értékét,⁷⁵ amelyeket még az Albert király halálát követő zavaros időszakban bíztak a Himfiek védelmére. Értéktárgyakat és okleveleket azonban természetesen máshol is őriztek.⁷⁶

Az 1480-as évek közepére Himfi Tamás és Lőrinc halálát követően Imre lett a vár és tartozékai egyetlen birtokosa,⁷⁷ aki – több püspökséget viselt és három apátság gubernátori tiszttét is betöltött nagybátyjához, Tamáshoz hasonlóan – visegrádi, majd tornai várnagyként viszonylag keveset tartózkodhatott Döbröntén. Imre Szapolyai-familiáris lett, e posztja – mely jelentősen segítette karrierjét – fontos megbízatások révén megkövetelte, hogy állandóan úton legyen.⁷⁸

Himfi Imre Döbrönte várában folytatott építési tevékenysége is adatolható: emberei 1490-ben harmadrészt elkészült falazásról értesítik.⁷⁹ A szűkszavú helyzetjelentés azonban ennél pontosabb tájékoztatást nem ad.

70 A DL 107566. oklevélben 1460-as évszám szerepel. Az oklevél eredetijét, ahogy a 68. sz. lábjegyzetben szereplőét is, a pannonthalmi rendi levéltárban őrzik. A Pannonthalmi Rendtörténet VIII. kötetében közölt forrásokat azonban 1469-re keltezték. Pann. Rendtört. VIII. 528–529. 234., 235. A Magyar Országos Levéltárban, a Csánki Dezső gyűjteményben őrzött 19. századi másolatokban (DL 107565.) 1459-es és 1460-as (DL 107566.) évszám szerepel. Bár az oklevelek egyikénél a Pannonthalmi Rendtörténetben, ahogy a lábjegyzetben megjegyzésre került, szintén 1460-as évszám olvasható az oklevél alatt, a források tartalmát, összefüggéseit tekintve (ami a levelek keletkezésének sorrendjét is érinti) valószínűbbnek tartható az 1469-es dátum. Továbbá nehezen hihető, hogy a várat 1459–1460-ban kifosztó Lőrinc 1464-ben rokonaival a felségsértési ügyben együttműködve lesz kegyvesztett, majd kegyelmet kapván fivérével, Imrével 1467-ben közösen zálogosítja el a várat, s csak ezt követően fog újra rokonai fosztogatásába. Noha a középkori és kora újkori mentalitást tekintve ez nem számítana rendkívüli esetnek, az előzményeket és a későbbi eseményeket tekintve az 1469-es datálást tartom valószínűnek. Ugyanakkor rendelkezésünkre áll egy adat, miszerint 1475 végén Tamás és Lőrinc közösen nyújtott be panaszt Hosszútóti László ellen, aki a foglyul ejtett Lőrinc fejéért 1000 forintot követelt (DL 45632.), itt azonban valószínűleg a fent említett 1467-es eseményre történik visszautalás (DL 16549.).

71 DL 45591.

72 DL 102612., HORVÁTH 2002. 75.

73 Ezt bizonyítja, hogy a DL 45591. (1475) és a 102612. (1480) jelzetű oklevelek szövege, szóhasználata több ponton szinte teljesen megegyezik. A későbbre keltezhető dokumentum részletesebb leírását az eltulajdonított javokról, illetve az ezekkel elkövethető visszaélések érvénytelenítésének újra kimondását Lőrinc külföldre távozása indokolta.

74 HORVÁTH 2002. 75.

75 KOPPÁNY 1961. 76.

76 Például a Himfiek szerdahelyi kúriájáról és az ott őrzött iratokról és értéktárgyakról tesz említést egy oklevél. DL 102579.

77 KOPPÁNY 1961. 77., HORVÁTH 2002. 76.

78 HORVÁTH 2002. 76.

79 DL 46390., HORVÁTH 2002. 78.

II. Ulászló király 1496-ban Himfi Imrének és – fiúutód hiányában – fiúsított leányának, Orsolyának adományozta királyi újadományként *Debrenthe castrumot* és a hozzá tartozó Veszprém, Zala és Vas megyei birtokokat a bennük lévő királyi jogokkal egyetemben.⁸⁰ Ezt a korábban a várban pusztított tűzvész indokolta, amelynek a levéltárban őrzött birtokjogot igazoló okmányai is áldozatul estek. Himfi Imre erre egy 1497-es oklevélben is utalt.⁸¹

A szintén Szapolyai-familiáris Essegvári Ferencet, Orsolya férjét 1499-ben zálogjogon vezették be Döbrönte várának és tartozékainak birtokába.⁸² Essegvári, Himfi Imre halálát, illetve ezzel a Himfi-család 1501–1502 fordulóján bekövetkezett kihalását követően a vár és uradalma teljes jogú tulajdonosa lett.⁸³ Döbrönte vára ezentúl, az okleveles említések tanúsága szerint, minden bizonnyal Essegvári Ferenc rezidenciájaként szolgált, majd elvileg ezt a funkciót töltötte be egészen az Essegváriak 1586-os fiági kihalásáig. Azonban Ferenc Szapolyai-familiárisként magasra ívelő pályafutása miatt szintén sokat lehetett távol, de családja lakóhelyét feltehetően itt kereshetjük.⁸⁴

Úgy tűnik tehát, hogy a vár mintegy két évszázadon keresztül töltötte be nemesi rezidencia szerepét. A Himfiék Dunántúlon birtokos ága a várról vette előnevét; sokszor *Debrenthe possessiójából* idéztek törvény elé egy-egy családtagot; és a vár értékörző funkciója – bár nem kizárólagosan – mindvégig előtérben maradt. A Himfiék döbrönteí tartózkodása az egész korszakban kimutatható, az okleveles anyagból azonban nem deríthető ki egyértelműen, hogy állandó vagy inkább időszakos lakóhely-funkciót tulajdoníthatunk-e a várnak. Az Essegváriak rezidenciájaként szolgáló erősség mellett a család természetesen más helyen is rendelkezett lakásra alkalmas, értékörző funkcióval is bíró építményekkel,⁸⁵ amelyeket a végvár vonal rohamos nyugatra tolódása miatt esetlegesen jobban preferáltak a döbrönteí *castrum*nál. A vár leletanyaga ugyanakkor az erősség 16. századi aktív használatáról tanúskodik, elsősorban a tűzelőberendezések viszonylag gazdag tárházát tekintve. A rendelkezésre álló leletanyag jellege, minősége azonban számos, ma még alig megválaszolható kérdést vet fel az erősség tényleges használói, lakói vonatkozásában.

A török közelsége miatt ugyanis lehetséges, hogy a 16. század második felében csak helyőrség állomásozott a vár falain belül, azonban – mint említettük – a vár újkori története részleteiben még feltérképezetlen. A források alapján annyit tudunk, hogy a vár a 16. század utolsó negyedéig végig használatban maradt, állandó karban tartották. Döbrönte az ország három részre szakadását követően, mint az Essegváriak birtokában álló magánföldesúri vár a Győri Főkapitányság határvédelméhez járult hozzá; a mélységében tagolt védelmi vonal második vonalát erősíthette.⁸⁶ A birtokosok szolgálatában álló várőrséget időnként a királyi végvárakból kirendelt, valamint a vármegyék által kiállított katonaság egészítette ki.⁸⁷ 1546-ban – időlegesen – 6 magyar lovas és 10 magyar gyalogos állo-

80 DL 102662., DL 102664., HORVÁTH 2002. 78., KOPPÁNY 1961. 77.

81 DL 102667., HORVÁTH 2002. 78.

82 DL 102681., CSÁNKI 1897. 209., KOPPÁNY 1961. 77., HORVÁTH 2002. 78.

83 HORVÁTH 2002. 79., RAINER 2008. 34.

84 HORVÁTH 2002. 79. Pápai György unokái, Himfi Benedek leszármazottai, Ilona és Veronika 1503-ban Essegvári Ferentől és Himfi Orsolyától a vár és a hozzá tartozó birtokok, birtokrészek őket illető hányadának kiadását kérték. Az oklevélből nem derül ki, hogy Pápai György melyik gyermekének, Ilonának vagy Balázsnak a lányairól van szó. DL 38907.

85 HORVÁTH 2009. 29. lábjegyzet. Példa erre az Essegváriak cséki (ma Padragkút) háza és kúriája.

86 GERŐ 1955. 465. A „dunántúli véghegyek” között említi.

87 PÁLFFY 1999. 159.

másozott a várban, akiket a rendek által megszavazott hadiadóból tartottak fenn.⁸⁸ Az elkövetkező évtizedekben a vár több tervezetben szerepelt: a Helytartóság 1548. évi⁸⁹ és 1550-es⁹⁰ tervezetében Döbröntére egyaránt 5 lovast szántak. Nádasdy Tamás nádor 1555-ös, a Rábaköz (és magánbirtokai) védelmét szolgáló tervezetében az első várvonalba számította. A nádor 1555-ös dunántúli várakról készült összeírásában is szerepel, az őrség fizetője ekkor a birtokos volt.⁹¹ Az Udvari Haditanács felállítását követően is fontosnak tartották a magánvárak, így Döbrönte védelmi szerepét, a várőrség kiegészítésének szükségességét.⁹² Az Essegváriak fiági kihalását (1586) követően keletkezett lajstrom még teljes épségben említi.⁹³ A vár felhagyása valószínűleg a tizenöt éves háború idején, pontosabban 1594–1598 között, Pápa és Győr török uralma alatt következhetett be. Győr elfoglalásának hírére a pápai várat felhagyta őrsége, ahogyan a környéken lévő kisebb erősségeket is,⁹⁴ így nem zárható ki, hogy Döbrönte is erre a sorsra jutott. Feltehetően ekkorra tehető a vár melletti település teljes elnéptelenedése is.⁹⁵ A döbrönteai vár ezt követően feltehetően már nem nyerte vissza régi szerepkörét, egyenes út vezetett pusztulása felé. Ezt támasztja alá egy későbbi, 1616-os forrás, amely szerint „*ac castellis Döbrönte et Csékut pro nunc desertis*”, tehát elhagyott *castellum*ként említik.⁹⁶ 1641-ben már csak mint *dirutum castrum (territorii diruti castris Döbrönte)*⁹⁷ szerepel, és a későbbiekben is – például 1761-ben – így emlékeznek meg róla.⁹⁸ A korábbi *castrum* elnevezést tehát néha felváltja a kastély megnevezés, e tényező talán szintén kisebb katonai értékére utalhat. A fiágon kihalt Essegvári család leányági örököse a Dömölki család, amelyről a várral kapcsolatban még 1641-ben is megemlékeznek.⁹⁹ 1761-ben az uradalom területén több – a Niczky, Vajda, Kisfaludy, Somogyi és Hőgyész – család osztozott.¹⁰⁰

A vár kutatása és helyreállítása

Az évszázadok során a környezet károsító hatásainak kitett és a környékbeli építkezésekhez alapanyagként felhasznált, ugyanakkor az 1960-as évek elejétől fogva évente rendezett várjátékok¹⁰¹ miatt folyamatosan igénybe vett vár erőteljes pusztulása folytán az 1980-as évekre szükségessé vált a romok állagvélmé, illetve helyreállítása; amelyre két fázisban került sor (5. kép).

88 PÁLFFY 1999. 50.

89 PÁLFFY 1999. 103.

90 PÁLFFY 1999. 105.

91 PÁLFFY 1999. 116.

92 PÁLFFY 1999. 126., 146. 1562 és 1573-as adatokra hivatkozik a szerző.

93 KOPPÁNY 1961. 78–80.

94 PÁLFFY 1997. 15.

95 A településre vonatkozóan ismert egy adat a tizenöt éves háború idejéből, amikor az egyik ágát a váltságdíjával szolgáló értékektől Döbrönte falu határában fosztottak meg a hajdúk. PÁLFFY 1997. 25.

96 VML Karácson–Gögös periratok (1616–1816), Téves az ILA–KOVACSICS 1964. 176-ban és ennek nyomán az MRT IV. 90-ben is szereplő adat, amely szerint 1616-ban lakható *castellum*ként említik.

97 VML Jkv. 1641. 13.1., MRT IV. 90., Az ILA–KOVACSICS 1964. 176. szerint 1641-ben *deserta*, ez az adat azonban az 1616-os levél szóhasználatára, így e vonatkozásban a közlés téves.

98 ILA–KOVACSICS 1964. 176.

99 VML Karácson–Gögös periratok (1616–1816), VML Jkv. 1641. 13.1., RAINER 2008. 38.

100 ILA–KOVACSICS 1964. 176.

101 H. Szabó Lajos helytörténész dolgozta fel az 1960-as évek eleje óta évente megrendezett döbrönteai várjátékok történetét. H. SZABÓ 2002.

A régészeti kutatás alapvetően az állagvédelmi munkálatok előkészítését szolgálta. A döbrönteí vár 1987–1990 között régészeti tábor keretében, önkéntesek bevonásával zajló leletmentő jellegű ásatása¹⁰² főként a belső vár területére összpontosult. A kutatás eredményeként a vár addig ismert alaprajza jelentős részletekkel gazdagodott, ezáltal lehetővé vált a palotaépület teljes kiterjedésének meghatározása, alapincézett voltának bizonyítása, valamint a korábban is feltételezett belső (kapu)torony és egy további, a palotaudvar keleti részén álló épület (az ásatási napló szerint újabb oldalazó védmű)¹⁰³ egymással kötésben lévő falú maradványainak felszínre hozása. A külső vár előterében, a rondella előtti térség kutatása a várba való bejutás módjának meghatározásához vitt közelebb: a külső várat kerítő, a rondellához csatlakozó fallal párhuzamosan húzott árokban előkerült két kis falszakasz alapján a bejáratot falszoros vagy (kapu)torony védhette.¹⁰⁴

A kutatás eredményeinek feldolgozását azonban nehezítik a kedvezőtlen forrásadottságok. Az ásatási dokumentáció nem tekinthető közel sem teljesnek: a dokumentáció Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárában található példányai csak az ásatási naplót és a fotódokumentációt tartalmazzák, a rajzi dokumentáció teljesen hiányzik (kivéve az ásatás eredményeit összegző, a szintvonalakkal kiegészített alaprajzot: 4. kép), jelentést is csak az 1988. évhez mellékeltek. A dokumentációnak a pápai gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeumban őrzött¹⁰⁵ eredeti példányai szintén ezt az állapotot tükrözik; a külön tárolt metszetrajzok, felszínrajzok a múzeumi raktározási körülményeknek köszönhetően – amelyek a beletárolatlanul heverő leletanyag terén is komoly nehézséget okoztak – elkeveredtek; mindössze két 1987-ből származó metszetrajz, valamint két kutatóárok 1988-as felszínrajza áll rendelkezésre. A naplóvezetés stílusa néhol körülményes, azonban többnyire nagyvonalú fogalmazásmódja nem teszi lehetővé a pontos munkamenet nyomon követését, így rajzi dokumentáció hiányában, néhány esetben még a kitűzött kutatóárkok helyének meghatározását sem. A régészeti kutatás során az álló falak vizsgálatára nem helyeztek hangsúlyt; így azok képi dokumentációja hiányzik. Ugyanakkor az ásatás során készített fotónegatívak a pápai múzeumban hiánytalanul rendelkezésre állnak.¹⁰⁶

Mint erről már az előzőekben szó esett, a várban két részletben zajlottak romkonzerválási, illetve helyreállítási munkálatok. Először 1990 szeptemberében, Máthé Géza tervei alapján a székesfehérvári OMF-kirendeltség végezte a kivitelezést. A szűkös anyagi források miatt ekkor mindössze a feltárt (kapu)torony háromnegyed részét – az északkeleti sarok és pillér kivételével – , valamint a déli palotafal keleti szakaszának kis hányadát tudták konzerválni.¹⁰⁷ Erre nézve a KÖH Tervtárban található építési napló fontos információforrás.¹⁰⁸ A vár teljes területére kiterjedő helyreállításra azután 2001-ben került sor. Ennek során sajnos nagyon sok jelenséget, részletet eltüntettek, illetve néhol olyan megoldást alkalmaztak, amely megnehezíti a falvizsgálatban rejlő lehetőségek kihasználását. A munkálatok megkezdése előtt nem készült felmérés az álló falakról, pedig a romok egy építész szakdolgozatának is tárgyát képezték. Kivételt képez a nyugati palotafal ablakairól Máthé Géza által készített vázlatos rajz az építési

102 Rég. Füzet. 1988. 79.

103 EKM RA 1073–1091. 5.

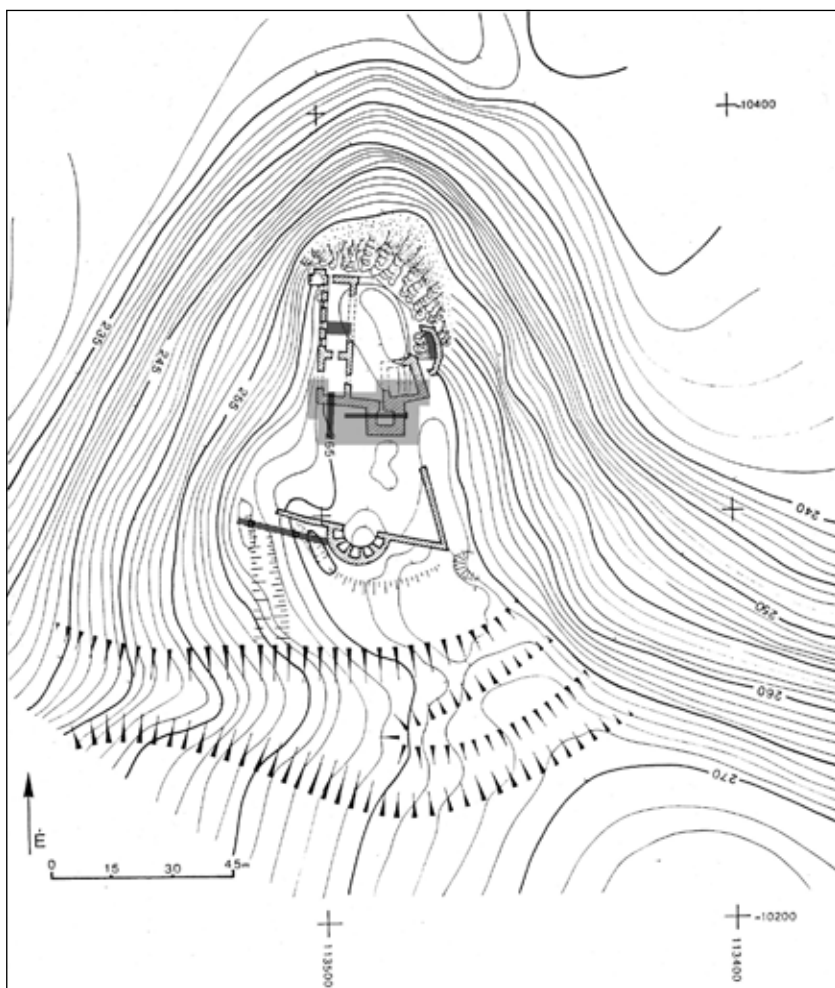
104 ILON 1995. 77.

105 EKM RA 1044–87., 1057–89., 1060–89., 1073–91.

106 EKM Fotóleltárkönyv (1986–1993).

107 ILON 1995. 77., Helyreállítási terv: EKM RA 1092–92.

108 KÖH Tervtár: 37406 (1990).



4. A vár ásatási alaprajza a kutatóárkok és a feltárt területet feltüntetésével (ILON 1995 nyomán)

naplóból.¹⁰⁹ Így többnyire csak a helyreállítás előttről származó képek nyújthatnak némi eligazítást, amelyeket Antal László, László Csaba és Máthé Géza bocsátott rendelkezésünkre. A KÖH Fotótárban őrzött távlati képek¹¹⁰ nem nyújtanak többletinformációt.

Az a tény, hogy a fentebb már említett Hencz-féle alaprajzot (2. kép) Koppány Tibor forrásmegjelölés nélkül közölte, a későbbiekben sok félreértésnek vált kiindulópontjává; ezáltal az alább említendő egyéb publikációkban is közzétett rajzot rendszeresen neki tulajdonították. Ilon Gábor is tévedett, amikor az ásatás újabb eredményeit erre a 19. század második felében készült felmérési rajzra vezette fel, s közben az alaprajz pontatlanságait Koppány Tibornak róttá fel.¹¹¹ A 19. század végi állapotot tükröző alaprajz és

109 KÖH Tervtár, Döbrönte, építési napló (2001).

110 KÖH Fotótár, pozitív szám: 115661–115663., 88337., 105025–105027.

111 EKM RA 1073-91. 4–5. Minderről az ásatási naplóban elejtett megjegyzések tanúskodnak.



5. A vár északnyugat felől

vázlatos homlokzati rajz magyarázatot ad a 20. század hatvanas éveiben először közzétett alaprajz és a vár valós állapota közötti nyilvánvaló kontrasztra, amely okát célszerű lett volna felderíteni az újabb eredmények bemérésekor, illetve a szintvonalas felmérés elvégzésekor.¹¹²

Az alaprajz a közlések során néhány részletében torzulást szenvedett; ezek alapján az átvételek forrása, illetve sorrendje könnyen nyomon követhető. Közvetlenül a Koppány Tibor által közölt felmérésre megy vissza a régészeti topográfiában publikált,¹¹³ valamint a helyi kezdeményezésre 1967-ben, a vár alapításának 600. évfordulóján megjelent két tanulmányt tartalmazó füzetecske ábrája.¹¹⁴ Mindkettő egyben átvette a Koppány Tibor tanulmányában szereplő képaláírást is: „*A vár jelenlegi alaprajza*”; előbbi kiadványban forrás feltüntetéseként a „*Koppány 1961 nyomán*” zárójeles megjegyzés is szerepel. Míg utóbbi kötetben az alaprajzon nem találunk lényeges eltérést (csupán a palotafal negyedik ablakának jelölése változott, valamint a palotafalat nyugatról támasztó két pillér rajzolata mosódott egybe); a régészeti topográfiában néhány lényeges ponton találunk módosulást: a keleti oldalazó védmű északi falán a lőrés jelölését elhagyták, továbbá a palota déli helyisége keleti falán lévő (feltehetően ajtó)nyílás egyszerű falhiánnyá fokozódott le. Feltehetően ebből indult ki a feltáró, s erre mérette fel az ásátás újabb eredményeit: így itt is ugyanezek a hiányosságok figyelhetők meg.¹¹⁵ Az alaprajz a kutatás során előkerült falak dokumentálásával kisebb módosulásokon ment keresztül, továbbá a rondellától nyugatra húzódó várfalból kiinduló falszakaszt már fel sem tüntették. Igaz, ezt a korábbi közléseken is csak egyetlen vonással jelölték, és az eredeti felmérési rajz is azt a látszatot kelti, mintha ennek csak keleti síkja lett volna ismert. Erre a kiegészített alaprajzra ve-

112 Az alaprajz és a vázlatos tollrajz, amelyre Koppány Tibor utalt művében, sajnálatos módon lappang a KÖH gyűjteményeiben, így azt saját másolatában Koppány Tibor bocsátotta rendelkezésemre.

113 MRT IV. 90.

114 VARJU 1967. 6.

115 ILON 1995. 81.

zették fel később a szintvonalakat, de közben elhagyták mind az oldalazó védmű, mind a rondella lőréseinek jelölését, továbbá indokolatlanul szabályos rendszerűvé alakították a rondella ágyúállásait. A szintvonalaknak esett áldozatul a palota északnyugati sarkát támasztó kereszt alakú pillérből kiinduló falindítás feltüntetése is.

Az alábbiakban a régészeti kutatás menetét és eredményit a belső vár egységével kezdve, nyugatról kelet felé haladva, majd a külső vár területére térve, kutatóárkonként mutatom be. Az ásatási eredményeket – a fentebb vázolt területi beosztást követve (a nyugati palotaépülettől a keleti oldalazó védműig, valamint a déli rondellával erősített várfalövig) – minden esetben, ahol lehetőség kínálkozott, a falmegfigyelés során szerzett ismereteket tartalmazó fejezet egészíti ki, összevetve az állagmegóvást megelőzően készült fotókkal, a 19. század során keletkezett vázlatos homlokzati rajzzal és alaprajzzal, valamint az Ilon Gábor-féle szintvonalas felmérési rajzzal.

1. A belső vár épületegyüttese

1.1. A palotaépület

1.1.1. A palota északi helyisége

1.1.1.1 Ásatás

Az északnyugati részen emelkedő palotaépület északi helyiségében a magasan álló nyugati fal és az osztófal kapcsolódása alkotta belső saroktól 4 m-re északra jelölték ki a nyugati falra merőleges 6,5 x 3,5 m² kiterjedésű nyugat-keleti irányú **A szelvényt** (4. kép).¹¹⁶ Az 1987–1988 között nyitott szelvény keleti végében előkerült a keleti palotafal nyugati belső síkja,¹¹⁷ a falon tapasztalható, ajtónak vélt falhiányról később bebizonyosodott, hogy az falkiszedés.¹¹⁸

Az első évben a felszíntől mért 225 cm mélységig jutottak a szelvény teljes felületén,¹¹⁹ majd ezt követően ennek északi részén 2 m szélességben haladtak tovább –260/190 cm mélységig.¹²⁰ Nem mutatkozott jelentősebb rétegződés, bár az ásatási napló 1987. augusztus 13-án történt bejegyzéséből kindulva egy leletanyagban bővelkedő új réteg megjelenése lett rögzítve a korábbi kőomladék alatt, ugyanakkor ugyanezen nap egy későbbi megjegyzése szerint „erősen köves omladéokban haladtunk végig”.¹²¹ Ez utóbbi jelenség 225–260 cm mélység közé tehető. Bár készültek metszetrajzok, s feltehetően felszínrajz is, csupán a szelvény északi metszetéről készült felmérés áll rendelkezésre, eszerint a vékony humusztakaró alatt vastag köves, habarcsos omladékréteg húzódott, majd ismét fekete humuszos réteg következett.¹²²

A szelvény kutatását a következő évben is folytatták, tovább haladtak az omladékréteg eltávolításával; ennek során több faragott kő került elő, köztük egy a szelvény déli metszetében, azonban visszaazonosításukra az ásatási napló részletes leírásai, valamint köfelmérések hiányában nincs lehetőség.¹²³ Az 1988-as ásatási napló június 21-én történt

116 EKM RA 1044-87. 1.

117 EKM RA 1044-87. 2.

118 EKM RA 1057-89. 3.

119 EKM RA 1044-87. 4.

120 EKM RA 1044-87. 5.

121 EKM RA 1044-87. 5.

122 Az ásatásról rendelkezésünkre álló kevés fotó- és rajzi dokumentáció sajnos nem alkalmas a jelen közleményben történő közzétételre, l. ezeket az 1. jegyzetben említett dolgozatban.

123 EKM RA 1057-89. 2.

bejegyzése szerint a szelvény nyugati részén –180 cm, keleti felében –310 cm mélységben „vastag, törmelékes, omladékos feltöltés alatt barnás földréteg kezd jelentkezni”.¹²⁴ Később a szelvény keleti végén –303 cm mélységben (20–35 cm vastagságban kitermelt) leletmentes, habarcsos, kavicsos, agyagos réteg mutatkozott, amelynek pontos kiterjedéséről nincs adat. Miután a szelvény kutatása életveszélyessé vált, csupán egy kisebb, körülbelül 65–70 cm hosszú, 30 cm széles részen mélyítettek tovább a nyugati palotafal mentén. Végül a szelvény feltárását a nyugati végén 310 cm, keleti részén 420 cm mélységben hagyták abba. Az ásatási napló a továbbiakban nem tesz említést arról, hogy a fentebb említett, a szelvény keleti végén jelentkező leletmentes réteget elérve, illetve a nyugati részen milyen réteg(ek)ben haladtak tovább, emellett a leletanyag mennyiségéről, jellegéről sem értesülünk. A szelvény kutatása során nem érték el a nyugati palotafal alapozását; csak az építési állvány egyik, a felszíntől mérve 130 cm mélységben húzódó gerendafélszékét, amely a fal külső síkján korábban is észlelhető volt.¹²⁵ A rajzi dokumentáció hiányában a metszetfalak rétegződése pontosan nem rekonstruálható. A szelvényben előkerült nagy mennyiségű hódfarkú és kúpcserép a palotaépület tetőfedésének módjára utal.

A palota azon a részen, ahol a kutatóárkot húzták, egykor alá lehetett pincézve, hiszen a feltárók 310 cm mélyen még nem érték el a nyugati palotafal alapozását; továbbá az ásatási naplóból nem derül ki az sem, hogy a keleti fal alapozását meglették-e 420 cm mélyen. Ezzel szemben a déli helyiség déli zárófalának alapozása mindössze a felszíntől mért 180–200 cm mélységben került elő. Az épület északi helyiségének alappincézett voltát erősíti a palotaépület rendkívül vastag belső feltöltődése is a fal külső síkjához képest; a pince járószintjét azonban nem érték el a kutatás során.

1.1.1.2. Falvizsgálat

A helyiség szinte teljes hosszában magasan álló, törtkö falazással, téglasorokkal épült nyugati, külső falát ma két ablak töri át, amelyek áthidalóját szintén téglából alakították ki (6-7. kép). A nyíláskeretek nélkül ránk maradt emeleti ablakok kávája a középső és felső részén jól látható, azonban az alsó részén a falsík erőteljes lepusztulása miatt nem volt kivehető a folytatás. Elképzelhető az is, hogy az ablakok ülepáddal, fellépővel rendelkeztek; ezért a helyreállítás során alkalmazott megoldással is kifejezésre juttatták az e téren jelentkező bizonytalanságot (8. kép). A kökeretek eredetileg nem fészekbe illeszkedtek, hanem azokat a káva elé helyezve rögzítették egy falsávval, így a belülről nagyméretű ablaknyílások a keretek behelyezésével kívülről sokkal kisebbnek mutatkoztak (9. kép).

Az ablakok alatt húzódik az egykori földszinti földemgerendák fészeksora (6-7. kép). Az ablakok fölött a fal egy padkaszerű beugrásban végződik, amely az emelet földemgerendáit tarthatta; ezt az értelmezést támasztja alá hasonló padkamegoldás alkalmazása ugyanezen helyiség déli falán, valamint a déli helyiség északi falán – vagyis az osztófal kétoldalán – a nyugati fal földemgerenda-fészeksorával egy vonalban. A visszaugró rész fölött húzódó gerendalyuk-sor az építési állvány fészkeivel azonosítható. A keskenyebb felső falszakasz déli oldalán ma falelválás mutatkozik (7. kép); ez a helyreállítást megelőzően készített fényképeken (6. kép) nem volt egyértelműen megfigyelhető, így nem zárható ki, hogy egy nyílás kávéjához történő hozzáfalazásról van szó. A falat az ablakok

124 EKM RA 1057-89. 1.

125 EKM RA 1057-89. 3.



6. A nyugati palotafal a helyreállítást megelőzően



7. A nyugati palotafal a helyreállítást követően



8. A nyugati palotafal kívülről, az eredeti vakolatmaradványokkal



9. A nyugati fal – feltehetően – déli ablakának déli kávája a helyreállítást megelőzően



10. A palotaépület északi falcsonkja az ott megfigyelhető kürtőszerű mélyedéssel, a helyreállítás előtt

előzően egy, az egykori épület belsejéből nézve a mai felszín közelében húzódó bizonytalan rendeltetésű nyílást figyeltek meg,¹²⁶ amelyet azonban sajnos nem dokumentáltak. Ezt az állagvédelmi munkálatok során meglehetősen furcsa módon, vakablak-szerűen alakították ki. A nyílás egy szintben helyezkedik el a későbbiekben ismertetendő torony kisméretű ablaknyílásával; így akár azt is feltételezhetnénk, hogy az egykori földszinti ablakok maradványairól van szó, s így az épületek egykori járószintje a mai felszínnél jóval mélyebben lehetett. A Rómer-hagyatékban ránk maradt, kissé vázlatos, de fontos és egyben hitelesnek tekinthető részleteket megőrző ábrázolás a vár nyugati, északnyugati részéről azonban nem jelöli ezt a nyílást. Ez a homlokzati, valamint a felmérési rajz (2. kép) ugyanakkor a mainál többet mutat a vár és a palota falaiból: a nyugati palotafal emeletét egykor négy ablak tagolta, az északi oldalon pedig a nyugati sarok közelében, szintén az emeleten, egy további ablaknyílás helyezkedett el, amelyet az északnyugati sarokhoz való közelsége folytán esetlegesen árnyékszékként is azonosíthatunk.¹²⁷ Ez a talán nagyteremként is meghatározható helyiség funkciójára vonatkozóan felvetne egy újabb problémát. A középkor századaiban ugyanis az árnyékszék rendszerint a hálóhelyiséghez kapcsolódott, és csak később, a kora újkor folyamán került át a közösségi térbe. Azonban a hálósobák a középkor folyamán fűtetlenek voltak, így ebben az esetben az

középvonalában, valamint az ablakok alatt (legalább) további két sorban az egykori építési állvány fészkei tagolják.

A palota ezen helyisége északi falának csak egy erőteljesen lepusztult, belső fal-síkkal nem rendelkező emeleti részlete maradt fenn, északkeleti sarkában egykori tüzelőberendezés feltételezhető kürtőjének nyomával (10. kép). Amennyiben a falban húzódó járat valóban egykor a terem földszintjén álló sarokkandalló (vagy esetleg konyhai tűzhely?) helyét jelöli ki, nem zárható ki, hogy az emeleten is hasonló kandalló meglétét feltételezzük, amelynek tűzterén keresztülhatolva távozott a füst az alsóbb szintről. A jelenség mesterséges kialakítása azonban nem teljesen bizonyos.

Az északi palotafal külső oldalán a konzerválást meg-

126 Antal László és Máthé Géza szíves szóbeli közlése.

127 Feld István felvetése.



11. A palotaépület osztófala a két helyiség közötti ajtónyílás nyugati kávéjával

emeleti fűtőberendezés feltételezése vethető el. Az északi palotafal a várfallal van egybekötve; amely íves lefutással indul az épület sarkától.

A palota északnyugati sarka az elmúlt évszázad során kidőlt; a nyíláskeretek feltehetően a külső oldalra, illetve a domboldalra hullottak ki. Mivel a feltárás a palota északi helyiségének csupán kis területét érintette, természetesen az sem zárható ki, hogy ez befelé történt. A szelvény déli falának metszetében dokumentált faragott kő – az ásatási jelentés és a rendelkezésre álló fotók alapján – nyíláskeretként azonosítható, azonban a jelenleg ismeretlen helyen lévő kőfaragvány pontos meghatározása nem lehetséges: ablakosztó, szárkő, esetleg boltozati borda volta sem zárható ki, bár bordás boltozatra utaló nyomok egyelőre nincsenek. Érdeemes ugyanakkor utalni egy körtetag-töredékre, amely ablakosztó vagy szárkő letörött része lehet.

Az épület északnyugati sarkát kívülről nagyméretű kereszt alakú támpillér erősíti, emellett a nyugati oldalon egy kisebb támpillér helyezkedik el; ezek szintén felfedezhetők a Rómer hagyatékában ránk maradt vázlaton. A nyugati oldal említett két pillére között vastagabb a fal. A helyreállítás során – feltehetően a fal biztosabb megtámasztása érdekében – egy pillérrel többet húztak fel a külső palotafal mentén (5. kép).

A 19. század második felében a keleti, udvari palotafalból is jelentős részek állhattak még. A palotaépület északi része és a déli tér közötti átjárást a válaszfal közepén elhelyezett, nyugati kávéja alapján ma is ismert ajtónyílás biztosította (11. kép). A Hencz-féle felmérésen az osztófal, valamint az ajtó még teljes kiterjedésében szerepel (2. kép). A palotaépület nyugati falának külső oldalán a korban kedvelt rózsaszín vakolat maradványai figyelhetők meg (8. kép).



12. A palotaépület délről, előtérben az egykori déli helyiség és a palotát a toronnyal összekötő falszakasz. Jelenlegi állapot.

1.1.2. A palota déli helyisége

1.1.2.1. Ásatás

A palotaépület déli zárófalának meghatározása céljából az osztófal déli síkjától 11,5 m-re kijelöltek egy észak-déli irányú kutatóárkot (4. kép). Ezen **P2 árok** mélyítését a terepviszonyok miatt az északi részén kezdték, ahol hamarosan előkerült a palotafal déli, külső síkja 70 cm mélységben. Az 1987-es ásatási szezon végéig az árok északi részén 240 cm, déli végén 140 cm mélységig takarították el az omladékréteget. Az ásatás utolsó napján a déli falsík tövében Hunyadi Mátyás¹²⁸ ezüst denárja került elő.¹²⁹ Bár nem jegezték fel az érem előkerülésének mélységét, ennek maximális értéke 240 cm lehet. Az árok keleti metszetsfaláról rendelkezésünkre áll egy felmérés,¹³⁰ amely az omladékréteg következő rétegződését dokumentálja: omladékos habarcsos, omladékos fekete humusz, omladékos humusz, valamint humusz réteg.

A szelvényt a következő évben észak felé 2 m-rel meghosszabbították; ekkor előkerült a fal belső, északi síkja is, valamint meghatározhatóvá vált a fal vastagsága (205 cm), s egyúttal a palota déli helyiségének észak-déli belmérete is: 10 m. A megfaragott sziklára épített fal alapozása 180–200 cm mélységben húzódott. Az árokban a fal déli oldala felőli részen az omladékréteg alatt 190 cm mélyen 3 cm vastag fekete égésréteg mutatkozott,

128 ILON 1995. 82. (CNH II. 232–235.)

129 EKM RA 1044-87. 5–6.

130 L. a 122. jegyzet megjegyzését!

amely alatt folytatódott a köves, téglatörmelékes feltöltés, ez tehát nem egy markáns szintet jelölt. Az árok falait az ásatási napló feljegyzése szerint ugyan lerajzolták, azonban a metszetrajzok jelenleg nem állnak rendelkezésre.¹³¹

Az árkot 1989-ben nem nyitották újra meg, de az ott meghatározott falsíkokat követve megkeresték a palota délnyugati sarkát; ezt követően ennek és a palota déli zárófalának kibontása került a kutatás központjába. A palota délnyugati sarkán kívül is megfigyeltek egy, feltehetően az előző évi feltárás során ugyancsak a palota déli falán kívül észlelt réteggel meg egyező égésréteget, amelyről az ásatási napló csak futólag, a leletanyaggal kapcsolatban tesz említést.¹³² Ezzel összefüggésben mélységadatot nem jegyeztek fel, rajzi dokumentáció nem készült, illetve nem áll rendelkezésre.¹³³



13. A palotaépület délnyugatról a helyreállítás előtt

1990-ben a palota déli fala és a következőkben tárgyalandó torony nyugati oldala közötti omladékréteg gépi munkával történő eltávolítása zajlott. Ennek során a palota déli falát teljes hosszúságában kibontották, és megállapításra került, hogy a fal meghosszabbítása becsatlakozik a torony északnyugati sarkába (12. kép);¹³⁴ végül – feltehetően csak a délkeleti területen – a palota keleti falának mindkét síkját megkeresték.¹³⁵ Az 1990-es ásatási naplóban egyetlen mélységadatot jegyeztek fel, de az sem erre a területre vonatkozik; így ebből nem derül ki az eltávolított omladékréteg vastagságának mértéke. Mindenesetre a belső (kapu)torony és a palota déli fala környékén igen jelentős mennyiségű, valamennyi anyagsoportot magába foglaló leletanyag került elő.

1.1.2.2. Falvizsgálat

A palotaépület déli része erőteljesen lepusztult, ma már csak az ásatás során előkerült alapfalak rajzolják ki az egykori alaprajzot; a hajdani forma alapvetően a 19. század-

131 EKM RA 1057-89. 1.

132 EKM RA 1060-89. 1.

133 Mindezek fényében, a réteghez kapcsolt „legalsó” jelzővel (jelenleg) nem tudok mit kezdeni.

134 EKM RA 1073-91. 1.

135 EKM RA 1073-91. 4.



14. A torony északnyugati sarka a kis ablakkal és az északkeletről becsatlakozó fallal

feltüntetett nyílás valószínűleg a palotaépületbe való bejutást szolgáló ajtónyílás lehetett. A kutatás feltehetően nem érintette ezt a területet, így ennek megléte – a fal pusztulásának mértékét is számításba véve – nem nyerhetett régészeti bizonyítást. Az Ilon Gábor által kiegészített alaprajzon az átvételekből eredő – előzőekben tárgyalt – torzulásból kifolyólag a nyílás helye egyszerű falhiányként szerepel.

1.2. A torony

A fentebb már tárgyalt P2 ároktól keletre húzódó, nyugat-keleti irányú, eredetileg 10 m hosszú, 1,5 m széles **T1 árkot** 1988-ban jelölték ki, hogy az itt feltételezett ún. belső (kapu)torony helyét megkeressék (4. kép). A terepviszonyok miatt a kutatóárok mélyítését a nyugati részen kezdték meg; majd később az árkot nyugat felé további 3 m-rel meghosszabbították.¹³⁶ Az omladékréteg eltávolítása során a torony keleti falának mindkét, a nyugati toronyfalnak csupán a belső síkja került elő.¹³⁷ Az árok falait az ásatási napló tanúsága szerint lerajzolták, de sajnos a rajzok ugyancsak elkeveredtek.¹³⁸

A következő ásatási szezonra a T1 árok egy észak-déli hosszirányú szelvénnel való átvágását tervezték,¹³⁹ ehelyett azonban a torony területének omladéktól való megtisztítását, falainak kibontását végezték el gépi munkával. Ennek során a nyugati fal külső síkja csak kis szakaszon, 200 cm-es mélységben került elő. Végül meghatározhatóvá vált

di felmérésekből állapítható meg (2. kép). A keleti falak vonala már nem látszik a mai felszínen; a palota déli helyisége nyugati falának pedig csak indítása maradt meg az osztófalat követő rövid szakaszon (12. kép). A válaszfal és e fal alkotta belső sarokban egykor fehérre (?) meszelt vakolatmaradványok figyelhetők meg. A válaszfalon – a fentebb már jelzett – padkaszerű bemélyedés tarthatta az egykori földemet.

A Rómer-hagyatékban megőrződött vázlatrajz a palota déli egységét illetően szinte a mai állapotot tükrözi; ugyanakkor a Hencz-féle felmérési rajz a helyiség délkeleti falát még állóként jelöli; a keleti oldal északi harmadában

136 EKM RA 1057-89. 1.

137 EKM RA 1057-89. 2–3.

138 A kutatóárok felszínrajza is rendelkezésre áll, azonban az onnan leolvasható méretek ismételtelen nem egyeznek meg az ásatási naplóban megadottakkal.

139 EKM RA 1057-89. 4.



15. A torony a palotaudvar felől, alul balra a kis ablak felső része

a torony belmérete $3,9 \times 3,9$ m², továbbá valamennyi fal szélessége, amelyek átlagos vastagsága 2,6–2,8 m között változik.¹⁴⁰

1990-ben a torony nyugati oldaláról is eltávolították az omladékokat; kibontották a torony délnyugati, armírozással ellátott sarkát, amelyet támpillérrel vagy széles pillérszerű alapozással erősítettek.¹⁴¹ Eközben a torony északi oldalánál is folytak a munkálatok: az északnyugati sarok közelében kisméretű, félköríves lezárású ablaknyílás került elő (14. kép),¹⁴² téglából rakott áthidalással, kökeret fészkevel. Az ablak mellett, annak keleti oldalánál a torony falába becsatlakozó újabb fal mutatkozott, amelynek az északkeleti pillértől 4 m-re lévő keleti síkját már 1989-ben megtalálták. A torony északkeleti sarkánál is falcsatlakozás került elő.¹⁴³

A szabályos alaprajzú, négyzetes torony tehát teljes mértékben az ásatás folyamán került kibontásra; az erőteljesen lepusztult, vastag omladéktakaró alatt húzódó falak korábban nem mutatkoztak a felszínen. Feltehetően a torony keleti falával azonosítható a Hencz-féle felmérésen jelölt falmaradvány a vár keleti peremén (2. kép). Ez a falszakasz azonban – összevetve a kutatás eredményeivel – pontatlanul szerepel az alaprajzon. Az ásatás során csak a legutolsó omladék egy részét távolították el; a torony belsejének tisztításával felhagytak, mielőtt megkeresték volna az egykori járószintet.¹⁴⁴

140 EKM RA 1060-89. 1–2.

141 EKM RA 1073-91. 1–5.

142 EKM RA 1073-91. 2.

143 EKM RA 1073-91. 5.

144 EKM RA 1073-91. 1.



16. A vár délkeletről

Funkcióját tekintve valószínűsíthető, hogy az épület kaputoronyként működött, bár erre vonatkozó egyértelmű bizonyíték nem ismert. A feltárók mindenesetre a palota és a torony közé helyezték a belső vár bejáratát;¹⁴⁵ ezt azonban az ásatási napló szerint semmi sem indokolja, csak az, hogy nem került elő a torony bejárata, így azonban az sem zárható ki, hogy az épület bejárata az első emeletről nyílt.¹⁴⁶ Kisméretű földszinti ablaka a mai felszín közelében található, így az egykori járószint jóval mélyebben lehetett. A (kapu)torony déli fala mentén fehérre meszelt, sima, belső vakolatmaradványok kerültek elő; tehát az épület – a palotához hasonlóan – vakolt, meszelt helyiségekkel, szintekkel rendelkezhetett.

Az épület déli falának külső oldala mellől elszenesedett, 1,5–2–5 cm átmérőjű karómaradványok kerültek elő; az északi fal külső oldalánál pedig megmunkált fa elszenesedett maradványait figyelték meg. A cölöpmaradványok esetleg valamely palánképtímenyre utalhatnak, amely a belső vár együttesét erősíthette, bár átégett paticsdarabokat itt nem dokumentáltak. Az ásatási naplóban nem rögzítettek olyan megfigyelést sem, amely a palota és a (kapu)torony déli részén húzódó (korai) várárookra utalna, ugyanakkor talán nem tévedünk túl nagyot, ha a korai vármag körül, mindenekelőtt annak bejáratí részénél valamely kiegészítő védelmi elemet feltételezünk. Ismereteink hiányossága részben a kutatott terület kiterjedésével és az ásatás behatárolt idejével magyarázható.

1. 3. A délkeleti épület

A torony északi részének tisztítása során, az omladék eltávolításakor kerültek elő a toronyba észak felől becsatlakozó falmaradványok 1990-ben (4. kép). Az ásatási naplóban rendkívül körülményesen, nehezen értelmezhetően próbálták az itt előkerült falmaradványokat értelmezni, „új oldalazó védműként” meghatározni;¹⁴⁷ a publikációban

145 ILON 1995, 77.

146 Hasonló elrendezésre példa a simontornyai vár 1508–1509-ben emelt kapuéptímenye: GERŐ 1975. 245–250.

147 EKM RA 1073-91. 5.



17. A belsővár keleti része az oldalazó védőművel délről

azonban már Ilon Gábor is elvetette ezt a nézetet. A maradványok meghosszabbításával, kiegészítésével ugyanis egy közel négyzetes, a terepadottságokhoz igazodóan kissé szabálytalan, vastag falú épület alaprajza rajzolódik ki, amelynek északkeleti sarkából egy további, északi falindítás vehető ki.¹⁴⁸

A helyiség feltehetően azonosítható a Hencz-féle felmérésen szereplő, a külső oldalazó védőműhöz csatlakozó falakkal (2. kép), vagy csak az épületrész északi falát és az említett falindítást fedezhetjük fel a múlt századi alaprajzon, bár a felmérés pontatlansága folytán – vagy más okból – jelentős alaprajzi eltérések tapasztalhatók.

A feltárás végeztével a falakat visszatemették, csak a torony északkeleti pillérébe futó falsarkot hagyták szabadon. Ezen helyiség északkeleti falsarkának sziklaperemen meredező csonkjából kiinduló, fentebb említett falindítás folytatása a sziklába vágott nyomok alapján rajzolódik ki, az északkeleti oldalon található következő helyiség (?) keleti falának és egyben a várfal további futását jelölve ki, amely pontosan az északi várfal egy természetes sziklahasadék miatt megszakadt (leomlott) tömbjéhez vezet, illetve csatlakozik be (1. és 16. kép). A terepadottságokat, illetve a pusztulás mértékét tekintve azonban erőteljesen kérdéses az északkeleti oldalon feltételezett további helyiség léte. A várhegy északi–északkeleti részén a várfalak biztosította védelmet a néhány méter magasan, meredeken lefaragott sziklafal egészítette ki.

148 ILON 1995. 77.

1.4. A keleti oldalazó védmű

Az oldalazó védmű északi részén nyitották a **B szelvényt** 1987-ben, amelynek pontos kiterjedése felszínrajz, illetve az ásatási naplóban a paraméterek megadása hiányában nem rekonstruálható (4. kép). Az omladékréteg egy részének eltávolításával szintsülyesztést hajtottak végre, amelynek során néhol a sziklapadot is elérték.¹⁴⁹ A szelvény északnyugati sarkában 195 cm mélységig jutottak el, innen lépcsőzéssel haladtak tovább.¹⁵⁰ A szelvényt a keleti falon addig csupán kívülről látható, legalsó lőrésig mélyítették. Az ásatási napló alapján a *B szelvényről* is készült rajzi dokumentáció,¹⁵¹ azonban jelenleg ez sem áll rendelkezésre.

A szabálytalan téglalap-formájú oldalazó védmű falai a meredeken lefaragott sziklának támaszkodnak (16-17. kép). A bástyaszerű építmény falait több sorban lőrések tagolják; azonban ezek eloszlása nem egyenletes (az azonos sorban elhelyezett lőrések nincsenek egy szintben), kialakításuk nem egységes sem a forma, sem a méret tekintetében (18. kép). Az északi oldalon mindössze egyetlen hosszúkás, keskeny, állított téglalap alakú lőrés található, illetve látszódik a belső és külső magas földtöltés miatt. A keleti falon belülről három nyílás látható: a fal közepén alul egy kisebb, kulcslyuk alakú lőrés, felette egy kisebb négyzet alakú, ettől jobbra (illetve déli irányban), az alsó sorban egy másik, nagyobb, négyzetes lőrés helyezkedik el. Kívülről a harmadik, legalsó sorban, a kulcslyuk alakú lőréssel egy vonalban – egy belülről nem látható – újabb, négyzet-formájú lőrés figyelhető meg. Mindegyiken határozottan kivehető az egykori – feltehetően fából készült – vízszintes áthidaló fészke. A kulcslyuk alakú lőrést nem a szokott módon alakították ki, nem egyetlen kötömbből faragták, hanem törtökből próbálták megformálni, innen ered kissé szabálytalan volta.

A védművet legkevesebb két sorban az egykori építési állvány kerek fészkei tagolják, eltérően a vár többi épületegységének négyzetes gerendafészkek-soraitól. A tárgyalt lőrések szintén az alaprajz többszöri közlésének estek áldozatul; néhány alaprajzról csak az északi lőrést hagyták le, míg a régészeti feltárás eredményeit is tartalmazó példányról valamennyit lefelejtették. Feltehetően így próbálták áthidalni a lőrések szabálytalan elhelyezkedéséből adódó felmérési nehézségeket.

2. A külső vár

2.1. A rondella és környéke

2.1.1. Ásatás

A 2 m széles **R1 árkot** 1988-ban tűzték ki a rondellától nyugatra, a várfallal párhuzamosan, attól 4 m-re (4. kép). Ebben az évben a szelvény keleti végét mélyítették, valamint egyik nyugati szakaszát.¹⁵² A rondella árkának peremén egy közelebből ismeretlen kőfal keleti széle került elő. 1989-ben az árokban deformálódott rézpénzt (?) találtak; ennek pontos lelőkörményei, mélysége nem derül ki az ásatási naplóból. Ekkor az árok nyugati végén folytatták a mélyítést; a rondella közelében talált falszakasztól 3,5–4 m-re, 1,2 m mélységben pedig sok falenyomatot paticstöréket tartalmazó égett réteg került

149 EKM RA 1044-87. 2.

150 Az ásatási naplóban a lépcsőzés mértéke sincs megadva!

151 EKM RA 1044-87. 6.

152 EKM RA 1057-89. 2–3.

elő.¹⁵³ Ezt követően lépcsőzve mélyítettek kelet felé; végig omladékban haladva,¹⁵⁴ majd az árkot nyugat felé meghosszabbították.¹⁵⁵

A leírások nagyon nehezen értelmezhetők; az adatokból ugyan bizonytalanul felvázolható egy metszetrajz, illetve felszínrajz, de ezek mérete nem egyezik az alaprajzra felmért adatokkal. Egyébként az sem dönthető el, hogy a lépcsőzés a megadott paraméterekkel honnan indul. A második lépcső északi metszetében 1,85–2 m mélységben égésréteg jelentkezett, amelyből indadíszes kályhacsempe és rádlidíszes edénytöredék került elő. A domb nyugati peremén később újabb fal keleti síkja mutatkozott.

Az 1989-es ásatási szezon végén az árkot a nyugati rész kivételével betemették.¹⁵⁶ A következő évben az árok nyugati végét mélyítették tovább, majd ismét meghosszabbították nyugat felé. Ezáltal megállapítást nyert, hogy a 100–110 cm mélyen húzódó, 230 cm széles¹⁵⁷ nyugati fal a hegy sziklájára épült, legalsó kösorát erős meszes habarcsba rakták.¹⁵⁸ A leírások alapján, a rajzi dokumentáció hiányában itt különösen nehezen rekonstruálható a pontos munkamenet.

A rondella előterében húzott árokban előkerült falszakaszok egyike – nagy valószínűséggel – szintén fel van tüntetve a Rómer hagyatékában megőrződött alaprajzon, ahol a fal indítása a déli várfalszakasznál fogható meg (2. kép). A délnyugati terület értelmezése az ásatás eredményei alapján jelenleg sok bizonytalanságot rejt magában: falszoros, (kapu)torony vagy a rondella árkának *contrascarpája*,¹⁵⁹ ez utóbbi lehetőség a Hencz-féle felmérés alapján nem zárható ki.



18. A keleti oldalazó védőmű lövésekkel áttört keleti fala, részlet

153 EKM RA 1060-89. 1.

154 EKM RA 1060-89. 2.

155 EKM RA 1060-89. 3.

156 EKM RA 1060-89. 4–5.

157 EKM RA 1073-91. 4.

158 EKM RA 1073-91. 2.

159 ILON 1995. 77.



19. A rondella keletéről a helyreállítás előtt

A szintvonalas felmérés alapján kirajzolódik a vár déli része előtti sánc-árok rendszer, illetve a vár feltételezett bejárata (4. kép). Az R1 árokban sok falenyomatos paticstörődék került elő, ez utalhat valamiféle tapasztott palánk meglétére vagy a bejáráshoz kapcsolódó hídstruktúra maradványaira. Az átégett paticsdarabok 3–4 cm átmérőjű karók lenyomatát őrizték meg, továbbá – a tapasztásnak megfelelően – az árokban elszenesedett cölöpök maradványai is felszínre kerültek. A paticsokon megőrződött lenyomatok alapján a favázon egymástól nagyjából egyenlő távolságra pár centis bevágásokat ejtettek, amelyek az agyagtapasztás jobb tapadását segíthették elő. Azonban a negatív lenyomatok alapján az sem zárható ki, hogy azokat csak a növényi eredetű soványítóanyag kiégése okozta.

2.1.2 Falvizsgálat

A 10 m átmérőjű rondella alsó, ferde síkú részét hengeres övpárkány zárja le, amelyet kívül függőleges falsíkú, kifelé szűkülő boltozott lőrészekkel tagolt falszakasz koronáz (19–20. kép). A Hencz-féle felmérési rajzon négy lőrés szerepel; ma három lőrés látható viszonylagos épségben. A keleti oldalon a hely szűkossége miatt lőrés nélküli holttér kialakítására volt csak lehetőség: így eredetileg minden bizonnyal négy lőréssel látták el a védművet. Bár a Hencz-féle alaprajz (2. kép) (illetve annak jelölésrendszere) alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy a rondella ma lepusztult nyugati falán valóban létező lőrést jelöl vagy annak csak feltételezett helyét mutatja, mindenesetre a védelmi szempontokat mérlegelve logikusnak tűnne még egy lőrés léte a nyugati oldalon, hiszen ez tette volna lehetővé a – fokozottan védendő, megerősítendő – bejárat rész védelmét. Ezt támaszthatná alá a Rómer-hagyaték vázlata, ahol (2. kép) a nyugati oldal is épségben szerepel, ugyanakkor nem tekinthetünk el a nyugati várfal részleges takarásának tényétől. A keleti lőrésben a kökeret vízszintes áthidalója is megmaradt; a másik kettőben ma



20. A rondella keletéről a helyreállítás után

már csak ennek fészke látható. A helyreállítás folyamán a rondellát borító növényzet eltakarításakor a rondella belső földtöltéséből sokat elhordtak.¹⁶⁰

Egyik felmérési rajzon sem tüntették fel maradéktalanul valamennyi sugárirányú pillért (2., 4. kép); két egymással határos lőrés pillérei között kialakult kisebb holtterek nem szerepelnek egyik felmérésen sem. Az alaprajzokon a rondellát övező várfalszakaszok meghosszabbításával nyerhető két pilléren túl további négyet jelöltek; a valóságban azonban a védművet további hat osztópillér tagolja (21-22. kép).

A rondella felső részén, nem sokkal a lőrések felett, a palotaépületen megfigyeltekhez hasonló padka-jellegű beugrás vonul végig, amely felveti azt a lehetőséget, hogy az egykori gyilokjáró deszkapallójához kialakított megoldásnak tekintsük; a szerkezet alátámasztásában a rondella sugárirányú pilléreinek is szerepe lehetett. A rondella felső lezárása – ezen védműtípus általános jellemzői alapján és a mai lepusztult állapot ellenére – a szerkezet körvonalát tekintve egykor pártázatos lehetett.

A rondellából indulnak ki a külső várudvart délről, valamint két oldalról övező, az építési állvány fészkeit őrző, néhol az alapokig lepusztult, de a déli, délkeleti oldalán jól követhető vonalú várfalak (23. kép). A falaknak a belső várhoz való becsatlakozási helye nem ismert; de lehetőségként adódik a 19. század második felében készített felmérési rajzon még jól látható, később a szintvonalakkal eltüntetett, a palota északnyugati sarkát támasztó kereszt alakú támpillérből kiinduló falmaradvány, mint a külső várat kerítő várfal nyugati szakaszának folytatása. A várhegy keleti oldalán húzódó falmaradványok meghosszabbítása a torony keleti oldalának közepét támasztó, a toronnyal kötésben álló

¹⁶⁰ A rondella falhiányainak, kiromlásának pótlásakor a kőművesek nem ügyeltek a korabeli falazási mód megtartására, (körbefalazásra) falegyenek kialakítására.



21. A rondella belülről a helyreállítás előtt



22. A rondella belülről a helyreállítás után

kisebb pillérrel esne egybe, azonban a külső udvart övező falak minden bizonnyal a vár építésének második periódusába tartoznak. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a várfal keletebbre futott bele a pillérbe, hiszen annak keleti kiterjedését idő hiányában nem sikerült meghatározni, a várhegy keleti peremére ugyanis a kutatás nem terjedt ki.



23. A külső várat kerítő keleti várfal nyugatról

Összefoglalás

A döbrönteai vár leletmentő ásatása 1987–1990 között zajlott, ennek eredményeként elsősorban a belső vár alaprajzára vonatkozó ismereteink bővültek. A régészeti kutatás az állagvédelmi munkálatok előkészítését szolgálta, amelyre az 1990-es évek elején, majd mintegy 10 évvel később, 2001-ben került sor. Ezzel sikerült elejét venni a romok további állapotromlásának, ugyanakkor nem jártak el elég körültekintően a fotó- és rajzi dokumentációt illetően, valamint nem ügyeltek a részletekre (falegyenek, vakablakszerű rész az északi palotafalon stb.).

Az elvégzett kutatások és megfigyelések eredményeképpen megerősítést nyert, hogy a belső vár épületei minden bizonnyal egy időben, a 14. század második felében, 1367 körül épültek. Ezt bizonyítja, hogy a palotaépület, a belső (kapu)torony és a keleti oldalon elhelyezkedő épület az összekötő várfalszakaszokkal kötésben helyezkedik el. Bár a keleti oldalazó védművet az ásatás során kitisztították mind belső, mind külső oldalán, a feltárók a falazat vizsgálata nélkül a védmű keletkezését szintén 1367 körülre helyezték. Ilyen védművek azonban csak a tűzfegyverek tömeges elterjedése idején jelentek meg, így nálunk legkorábban a 15. század második felében. Ezt támasztja alá a védmű keleti falán található kulcslyuk alakú lőrés is. A kulcslyuk alakú lőréseket a szakállas puskák megjelenésével hozzák összefüggésbe, amelyek a 15. század közepétől, második felétől és a 16. század folyamán voltak használatban. A döbrönteai oldalazó védmű pontos analógiája nem ismert.

A döbrönteai vár építése a középkori várépítészet 1360–1370-es évektől induló új szakaszára tehető mint a (szinte kizárólagos) Anjou királyi várépítkezéseket követően ismét beinduló magánvár-építkezések eredménye. A Himfiek jelentőségét mutatja, hogy Benedek bán egyike azon keveseknek, akik az uralkodótól várépítési engedélyt nyertek. A szabályos alaprajzú, középpudvar köré szerveződő épületszárnnyakkal bíró királyi vá-

raktól és palotáktól (pl. Diósgyőr, Gesztes, Zólyom) eltérően azonban a korabeli magánföldesúri erődítmények a 13. századra visszanyúló, archaikus formákat követik.¹⁶¹

A döbrönteai vár alaprajzát, építészeti rendszerét tekintve azonban két, illetve három új elemet érdemes kiemelni. Bár a belső vár, vagyis a legkorábbi épületrészek teljes alaprajza nem ismert, kivehetők a középudvar köré szerveződő épületek, illetve várfalszakaszok. Úgy tűnik a vár alaprajza csak részben igazodik a terepadottságokhoz, illetve a szerencsés terepadottságokból kifolyólag egyébként megközelítőleg szabályos, négyszögletes tömböt alkot, tehát az idézett két várépítési koncepció között helyezkedik el. Az archaikus forma ellenére megjelenik a lakhatási, illetve kényelmi szempontokat előtérbe helyező tágas, többszintes, reprezentatív palotaépület, amely szokatlan módon kifelé nyitott. Sajnos az udvar felőli homlokzat kiképzése nem ismert. Nagyméretű ablakain – a korábbi feltételezésekkel¹⁶² ellentétben – nem tapasztalható utólagos átalakítás nyoma.

A rondellaépítkezések tömegesebb elterjedése, mai ismereteink szerint, Magyarországon Nándorfehérvár elestét követően, 1521 után tapasztalható, azonban ilyen védműveket még a 17. század folyamán is emeltek,¹⁶³ tehát a rondellák keletkezése egy hosszabb időintervallumon belül mozog. Döbrönte esetében nem lehetséges a pontos időpont meghatározása; mindössze egy 1526 utáni magyar denár¹⁶⁴ került elő a feltételezhető várkapu védelmét ellátó rondella közelében húzott kutatóárokából, azonban – mint láttuk – a védművet magát nem kutatták. Az Essegvári család Döbröntére vonatkozó, családfőkre lebontott birtoklástörténete nem tisztázott, az okleveles forrásanyag feldolgozatlan, továbbá a vár 16–17. századi története csak vázlatosan ismert, emiatt jelen esetben nem élhetünk a történeti keletkezés eszközével. Mindenesetre – ahogy erre a történeti összefoglalóban kitértünk – a 16. században a vár a Győri Főkapitányság és közvetve Bécs védelme okán gyakran szerepel különféle, határvédelmi tervezetekben,¹⁶⁵ tehát védhetőségét folyamatosan szem előtt tartották, fontos funkciót szántak neki. A kitüntetett figyelmet vagy a már kiépített külső, rondellával erősített védőöv indokolta vagy épp ellenkezőleg, a hódoltsági területhez való közeli fekvése segítette elő modernizációját.

A keleti oldalazó védmű és a rondella egymáshoz való időrendi viszonyát nem ismerjük. Nem tisztázott, hogy a keleti védművön és a rondellán alkalmazott építési állványfészkei miért különböznek; hogy mindez utalhat-e más-más periódusra vagy egy adott perióduson belül más szakaszra, vagy az eltérő technikai megoldás csupán a keleti védmű helyzetével, a függőlegesen lefaragott mészkösziklához támasztásával magyarázható.

A külső várat kerítő kőfalat a nagyméretű rondellával egy időben emelték, azonban a belső vártól délre elhelyezkedő területen már korábban kiépülhetett – valamilyen formában – a különféle gazdasági tevékenységeknek helyet adó egység. Több oklevélben olvashatunk a döbrönteai várba erővel elhajtott ökrökről (15. század első harmada), illetve egyéb jószágokról, megrakott szénásszekerekről stb., amelyeket feltehetően nem a szűk várudvaron helyeztek el.¹⁶⁶ A kutatás kiterjedéséből következően az nem nyerhetett megállapítást, hogy a vár vízellátását hogyan oldották meg. A keletről nyugatra lejtő, a talaj alatt magasan húzódó sziklafelszín miatt a várudvaron kialakított vízgyűjtő ciszterna léte tűnik a legvalószínűbbnek, azonban a Bél Mátyás szerint „állandó és inni való tiszta

161 FELD 1990. 16–17.

162 GERŐ 1955. 196–197., GERŐ 1968. 59., GERŐ 1975. 299., KOPPÁNY 1961. 81–82.

163 FELD 2008. 182–186.

164 Ennek pontosabb leelőköörülményei azonban nem ismertek.

165 PÁLFFY 1999. *passim*.

166 Például 1860. 170., DRESKA 1997. 20–21. 18. sz. oklevél stb.

vizet”¹⁶⁷ (1735 k.) szállító Bittva-patak bevonása a vár vízellátásába mint lehetséges alternatíva – a vízfolyás közelsége révén – sem zárható ki.

A vár építéstörténetében tehát ismereteink jelenlegi fokán legkevesebb két periódust különíthetünk el: a 14. század utolsó harmadában kiépített belső vár egységét, valamint a 16. századra keltezhető külső várat.¹⁶⁸

A leletanyag tanúsága

Az ásatás során előkerült leletanyag mennyisége nem túl sok, összefüggésben a kutatott terület csekély kiterjedésével, ugyanakkor kitűnő keresztmetszetét adja valamenynyí anyagsoportnak. A leletanyag vizsgálatával megállapítható volt, hogy az részben – elsősorban a kerámia- és a dunántúli „népies” kályhacsempe-anyagot tekintve – az északnyugat-dunántúli régióra jellemző, más része azonban országos viszonylatban értékelhető, tágabb körben keresendő párhuzamokkal rendelkezik, ide mindenekelőtt a lovagalakos kályha emlékei értendők. A leletanyag nagyfokú töredezettsége folytán formai rekonstrukcióra csak kivételes esetekben nyílt lehetőség, e téren elsősorban az analógiákra támaszkodhattam. Sok esetben a funkcionális meghatározás is nehézségekbe ütközött. Az egyes piackörzetek, készítőműhelyek meghatározása a leletanyag alapján nem lehetséges. Mivel a kutatás alig érintett épületrészeket, a leletanyagból nem lehet az egykori helyiségek funkciójára következtetni; továbbá számolnunk kell azzal is, hogy csak a várban zajló élet utolsó periódusának „lenyomata” maradt ránk, az egyes helyiségeket esetlegesen már nem eredeti rendeltetésének megfelelően használhatták.

A vár leletanyaga jórészt a pusztulási rétegből származik, amely kevert, többnyire 16–17. századi, esetlegesen még 15. század második feléből származó leletanyagot tartalmazott. Ennek jellege nem tükrözi egyértelműen, hogy a középkori Magyarország egyik legjelentősebb arisztokrata családjának névadó váráról, rezidenciájáról van szó; mindössze az ablakszemek, az egykori cserépfedés, egy kidolgozottabb kerámiaszerű és a kályhacsempék utalnak az egykori rangosabb környezetre. Ennek oka, hogy a Himfiek kihalását követően a kisebb fontosságú pozíciókat betöltő Essegváriak birtoklása következett, amely időszak – ahogy a vár használatának hátralévő periódusa – egyben az ország három részre szakadásának, a török hódoltság fenyegető közelségének időszaka. Ez a tényező amilyen mértékben megnövelhette a vár hadászati jelentőségét – még ha csak időszakosan is – az ország védelme szempontjából; esetlegesen oly mértékben csökkenthette a magánember biztonságérzetét. Bár vannak adatok a lakóhely-funkcióra vonatkozóan, azonban nem zárhatjuk ki, hogy ekkor már többnyire a várnagy, a földesúr által fizetett őrség, valamint a máshonnan, felsőbb utasításra ide irányított katonaság használta. Ezt megerősíthetné az a tény is, hogy valamennyi, fentebb említett „rangjelölő” leletanyag, bár a környéken elérhető legnívósabb anyag, mégis csak „provinciális” alkotásnak tekinthető. Természetesen az írott forrásanyag teljes feldolgozottsága hiányában e megállapítást óvatosan kell kezelni.

A vár okleveles adatokból kirajzolódó története és a régészeti adatok között a kutatott terület kiterjedése következtében nem sok összefüggést találunk. A vár felhagyásának

167 BÉL 1989. 28. Bár manapság időszakosan rendkívül alacsony a patak vízállása.

168 Csak érdekességként jegyzem meg, hogy a várhoz fűződő mondákból itt sem hiányozhat a várba vezető alagút toposza. NY. NAGY 2000. 130.

okához, a pusztulás módjához sem vitt közelebb a feltárás, azonban a kutatott területen viszonylag nagy mennyiségben előkerült puskagolyók, kőágyúgolyó-töredékek és számszerij-nyílhegyek jelzés értékkel bírhatnak. A leletanyag önmagában – jellege alapján – nem szolgáltat elég támpontot a vár felhagyása, pusztulása idejének megállapításához, azonban a levéltári forrásanyag által meghatározott időszakot (1616-ig?) erősíti meg. A leletanyagban nem mutatható ki semmiféle török hatás, eltekintve egy cseréppipa feltételezett szájrészének töredékétől, valamint a feketére égett, polírozott kerámia-töredékektől.

Az R1 és P2 árkokban megfigyelt égésrétegek értelmezése – részben a dokumentáció hiányosságaiból kifolyólag – nem egyértelmű. Az oklevelekben említett tűzvészeket nem lehet minden esetben összekapcsolni az ásatáson tapasztaltakkal, nem minden esetben marad a károk eltakarítását követően tűzvészre utaló nyom, illetve a forrásokban meg nem örökített esetekre is akadhat példa. Így nem valószínű, hogy az említett, Himfi Imre idején kitört tűzvész nyomára akadtak volna a feltárás során. Nem egyértelmű az sem, hogy e rétegek valóban a vár pusztulására utalnak-e. A szárazárkok elburjánzott növényzettől való megtisztítása során gyakran a tűz erejét használták; ezt a lehetőséget sem vethetjük el az érintett területeket vizsgálva. Nem tekinthetünk el azonban a palotaépület ablakain és a rondella lőrésain található égésnyomoktól sem, bár azok értékelése sem egyértelmű.

A legtöbb régészeti kutatás anyagi, időbeli és ezáltal térbeli behatároltsága folytán nem törekedhet teljességre, a lelőhely nyújtotta lehetőségek komplex megismerésére, ezért is fontos minden mozaikszemként kirajzolódó új információ megragadása. A döbrönte-i vár fentebb ismertetett kutatása egy meghatározott cél, az állagvédelmi munkálatok előkészítése jegyében zajlott, amely az említett tényezők mellett további korlátozó elemként hatott. A kutatás eredményeinek kiértékelése, a leletanyag feldolgozása így értelemszerűen csak részeredményekhez, ugyanakkor fontos részeredményekhez vezethet, amelyek azon túl, hogy betekintést engednek a várban zajló egykori élet tárgyi környezetébe, egy jövőbeni, kiterjedtebb régészeti feltárás alapjaként szolgálhatnak.¹⁶⁹

BIBLIOGRÁFIA

- | | |
|-------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| BÉL 1989 | BÉL MÁTYÁS: Veszprém vármegye leírása. Veszprém, 1989. |
| BOKSAY 1967 | BOKSAY GYÖRGY: Szarvaskő építésének földrajzi és gazdasági jelentősége. (Hozzászólás. Elhangzott Gannán, 1967. szeptember 23-án, a veszprém (!) megyei helytörténeti szakkörvezetők tanácskozásán.) In: Rácz István (szerk.): Döbrönte. Pápa, 1967. 17–19. |
| CSÁNKI 1897 | CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadyak korában. III. Budapest, 1897. |
| DRESKA 1997 | DRESKA GÁBOR: A pannonthalmi konvent hiteleshelyének működése a Zsigmond-korban: a pannonthalmi konvent hiteleshelyének 1387–1437 között készült kiadványai a Pannonthalmi Bencés Főapátsági Levéltárban. <i>Levéltári Közlemények</i> , 61. (1997) 3–61. |
| ENGEL 1977 | ENGEL PÁL: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Budapest, 1977. |

¹⁶⁹ Az eddig előkerült leletanyag részletes feldolgozása az 1. jegyzetben említett dolgozatban történt meg.

- ENGEL 1996 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája. I. 1301–1457. Budapest, 1966.
- ENGEL 2001 ENGEL PÁL: Magyar középkori adattár. Magyarország archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia. CD-ROM 2001.
- FELD 1990 FELD ISTVÁN: A 15. századi castrum mint kutatási probléma. In: *Castrum Bene* 2. (1990) 13–39.
- FELD 2008 FELD ISTVÁN: Ágyúvédművek a 16. század első felének erődítményépítészetében. *Studia Agriensia*, 27. Eger, 2008. 7–28.
- FÜGEDI 1977 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest, 1977.
- GÁNC S 1994 GÁNC S ATTILA TIBOR: Quod nova impositione Zarwaskw appellamus. Győr, 1994. Szakdolgozat.
- GERŐ 1955 GERŐ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítészet. Vázlat amagyar várépítés fejezeteiről. Budapest, 1955.
- GERŐ 1968 GERŐ LÁSZLÓ: Magyar várak. Budapest, 1968.
- GERŐ 1975 GERŐ LÁSZLÓ (szerk.): Várépítészetünk. Budapest, 1975.
- GLASER 1929 GLASER LAJOS: Dunántúl középkori úthálózata. *Századok*, 1929. 13–167., 25–285.
- HORVÁTH 2002 HORVÁTH RICHÁRD: Várak és politika a középkori Veszprém megyében. PhD-disszertáció. Kézirat. Debrecen, 2002. 74–81.
- HORVÁTH 2004 HORVÁTH RICHÁRD: Újonnan előkerült középkori oklevélszövegek a Győri Egyházmegyei Levéltárban (Tapasztalatok középkori forrásanyagunk lehetségeskiegészítése terén). *LSz* 2004/3. 3–13.
- HORVÁTH 2009 HORVÁTH RICHÁRD: Várak és uraik a késő középkori Magyarországon. (Vázlat a kutatás néhány lehetőségéről). In: *Honoris causa*. Tanulmányok Engel Pál emlékére. Budapest, 2009. (Sajtó alatt)
- ILA–KOVACSICS 1964 ILA BÁLINT–KOVACSICS JÓZSEF: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Budapest, 1964.
- ILON 1995 ILON GÁBOR: A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani Pápai járás) kiegészítése (1970–1994). *PMÉ* 5. (1995) 63–137.
- KMTL Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Szerk. ENGEL PÁL–KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC. Budapest, 1994.
- KOPPÁNY 1961 KOPPÁNY TIBOR: Devecser, Ugod, Essegvár, Döbrönte. Balatonfüred, 1961.
- KÖNIG 2001 KÖNIG FRIGYES: Várak és erődítmények a Kárpát-medencében. Budapest, 2001.
- KUMOROVITZ 1983 KUMOROVITZ LAJOS BERNÁT: I. Lajos királyunk 1375. évi havasalföldi hadjárata (és „török”) háborúja. *Századok*, 117. (1983) 919–982.
- KUPOVICS 2008 KUPOVICS RENÁTA: A Himfyek vára Döbröntén. *Várak, kastélyok, templomok*, 5. (2007) 12–15.
- MRT III. Magyarország Régészeti Topográfiája. 3. A devecseri és sümegi járás. Szerk. BAKAY K.–KALICZ N.–SÁGI K. Budapest, 1970.

- MRT IV. Magyarország Régészeti Topográfiája. 4. A pápai és zirci járás. Szerk. TORMA ISTVÁN. Budapest, 1972.
- NY. NAGY 2000 NY. NAGY ISTVÁN: Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Történelmi Veszprém vármegye. Pápa, 2000.
- PÁLFFY 1999 PÁLFFY GÉZA: A császárváros védelmében: A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 2002.
- PÁLFFY 1997 PÁLFFY GÉZA: Pápa a hosszú török háborúban. In: A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997. Szerk. Hermann István. Pápa, 1997.
- Pann. Rendtört. III. A pannonhalmi főapátság története. Harmadik korszak. Az uralkodó reformáló törekvései. A pannonhalmi apátság főapátsággá váló szervezése. 1405–1535. III/1. Szerk. SÖRÖS PONGRÁCZ–REZNER TIBOLD. Budapest, 1905.
- Pann. Rendtört. VIII. A bakonybéli apátság története. Az önállóság kora 1023–1548. VIII/1. Szerk. SÖRÖS PONGRÁCZ. Budapest, 1903.
- Pann. Rendtört. X. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. A magyar kereszténység, királyság és Benczés-rend főnnállásának kilencszázados emlékére. X/1. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ. Budapest, 1908.
- RAINER 2008 RAINER PÁL: Segvártól Essegvárig. A bándi vár és birtokosainak történetéből. *Castrum*, 8. (2008) 7–47.
- Rég. Füz. 1988 Az 1987. év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek*, Ser.1. No. 41. (Ilon Gábor: Döbrönte – Vár)
- RÓMER 1860 RÓMER FLÓRIS: A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlat. Győr, 1860.
- H. SZABÓ 2002 H. SZABÓ LAJOS: A döbrönteai várünnepségek négy évtizede 1963–2002. Pápa, 2002.
- TELEKY XI. TELEKI JÓZSEF: Hunyadiak kora Magyarországon. XI. Pest, 1855.
- VARJU 1967 VARJU DEZSŐ: A döbrönteai Himfy vár története. (A Ganna-Döbrönte-i községi közös tanács 1967. évi szeptember hó 23-i ünnepi ülésén elhangzott beszéd) In: Rác István (szerk.): Döbrönte. Pápa, 1967. 5–15.

RÖVIDÍTÉSEK

ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő
BudRég	Budapest Régiségei
EKM	Esterházy Károly Kastély- és Tájmúzeum, Pápa
EKM RA	Esterházy Károly Kastély- és Tájmúzeum régészeti adattára
DL	Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény
KÖH	Kulturális Örökségvédelmi Hivatal
LSz	Levéltári Szemle
PMÉ	Pápai Múzeumi Értesítő
VML	Veszprém Megyei Levéltár
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények
ZsO	Zsigmond-kori Oklevéltár

A SÜMEGI VÁR RÉGÉSZETI FELTÁRÁSA ÉS ROMVÉDELME 1957 ÉS 1965 KÖZÖTT

A Dunántúl közepén, a Sümeg városa feletti magános hegykúpon emelkedő vár egyike az ország nagy kiterjedésű és falmaradványaiban viszonylag épségben megmaradt romjainak. Egy évtizeden át folytatott feltáró és helyreállítási munkáit az akkori műemléki hatóság, az Országos Műemléki Felügyelőség (a továbbiakban OMF) végezte, Kozák Károly régész és e sorok írójának építésztervezői, illetve helyszíni vezetése mellett. A tényleges romvédelmi munka hosszú évekig tartó előzmények után, 1957 tavaszán indult meg. A romvédelem kőműves és egyéb szakipari munkáinak kivitelezője a Sümegen létesített építésvezetőség volt.

Az előzmények kezdete 1954 nyaráig nyúlik vissza. Akkor a várrom északnyugati oldalán kiszakadt egy ágyúlőrés befalazása, a várhegy oldalán lezuhanó kövek pedig megrongálták a város hegy lábánál fekvő házait, illetve azok kertjeit. A város vezetése megkereste a Balatonfüred székhellyel rendelkező Veszprém Megye Idegenforgalmi Hivatalát, amely a megye területén a műemlékek gondját viselte. A Hivatal a megye által rendelkezésére bocsájtott anyagi alapból 1954 októberében kezdte meg a várrom területének „romtalanítását”. Ez a munka a külső kaputorony falainak részleges, kőművesek által történt felfalazását és ezzel azok rögzítését, illetve a külső és a belső kapu közötti falszoros kitisztítását jelentette. Ennak keretében a palotaszárny oda leomlott falainak törmelékét a hegyoldalba szórták le, a valószínűleg abban levő leletanyaggal együtt. A munka befejezése idején a falszoros belső oldalán került elő a belső kapu vörös homokkőből készült keretének alsó, helyén álló kőszára és az előtte levő egykori farkasverem határoló falainak teteje. A munka továbbfolytatását az akkori műemléki hatóság állította le. A romterület további, szakszerű feltárásának szükségessége és romjainak a további pusztulástól való védelme ennek nyomán merült fel, de erre még évekig kellett várni.

1954-ben indult meg e sorok írójának munkájaként a várra vonatkozó adatok gyűjtése. A sümegi Városi Múzeum és a területileg illetékes keszthelyi Balatoni Múzeum gyűjteményei, később az OMF adattára és könyvtára, s végül az Országos Levéltárban folytatott kutatás számos adatot tárt fel a vár történetével kapcsolatban, azonban annak építéstörténetére vonatkozóan csak nagyon kevés forrás került napvilágra.

Az Építésügyi Minisztérium Műemléki Csoportja gazdasági ügyeinek felelőse, a Budai Várgondnokság 1956 augusztusában adott megbízást, majd kötött szerződést a minisztérium hatáskörébe tartozó, a Dunántúl északi felének építési ügyeit intéző és tervező Győri Tervező Irodával a sümegi várrom területének helyszínrajzi felmérésére. A munkát az iroda műemléki csoportjának tervező építészeként kapta meg e sorok írója.

A helyszíni alaprajzi felmérést 1956. szeptember közepétől október közepéig végeztük el, egyszerű háromszögelési módszerrel, mérőszalaggal. A felmérés idején a rom területét a külső falak külső síkja és a magasan álló szakaszok kivételével vastag törmelék réteg és annak felületén gyepp fedte. A felmérés nyomán olyan, 1:200 léptékű helyszínrajz született, amely sem szintvonalakat, sem magassági pontokat nem tartalmazott, arra azonban alkalmas volt, hogy később a feltárás során előkerült falakat és épületrészeket rá lehessen rajzolni. A felmérést a jelenlegi műemlékvédelmi hatóság, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal tervtára őrzi.

Az előkészítés második lépéseként a várrom területén végzendő feladatokat – az 1957 tavaszán újonnan alakult Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) szervezetén belül tartott előzetes tárgyalásokat követően – egy helyszíni, tervtanács jellegű megbeszélés határozta meg, azév április 7-én. A helyszíni megbeszélés az OMF illetékes két osztály-vezetője, a Tudományos Osztálya részéről dr. Entz Géza, a Műszaki és Tervezési Osztály részéről dr. Gerő László jelenlétében Kozák Károly és az akkor már a nagyvázsonyi vár feltárását végző Éri István régészek, valamint e sorok írója, mint kijelölt építésztervező részvételével folyt. Ennek során egységes véleményben rögzítették a résztvevők azt az álláspontot, hogy a várrom régészeti munkával történt feltárása nyomán annak négy pontján kell helyreállító munkát folytatni: a főpárkány magasságáig álló külső kaputornyon és az öregtornyon, a feltételezhetően csak földszinti falaiban megmaradt belső kaputornyon és a közel eredeti magasságáig megmaradt északkeleti, a rajta található évszamos táblák alapján 1554-ben épült ágyúbástyán. Az ekkor elhatározott tennivalók között szerepelt a külső kaputorony, az öregtorony és az ágyúbástya tetővel történő lefedése és a belső kaputorony romjainak későbbi, budapesti tervtanácson megtárgyalandó helyreállítása. A helyszíni tervtanács álláspontja szerint a várrom falainak többi része – elvégezve a szükséges romkonzerválást és a feltárás nyomán értelmezhető, kisebb kiegészítéseket – maradjon romként.

A vár romjainak tervezett „helyreállításáról” immár az OMF megbízott tervező építészeként végül 1960 augusztus elsejei dátummal kellett a Hivatal vezetősége elé terjesztenem azt a „Tanulmányterv”-et, amely szövegben és rajzokban részletesen ismertette a teljes romkonzerválás elképzelését, annak tudatában, hogy a régészeti feltárás azt sok részletében módosíthatja. Az OMF vezetése a tanulmánytervet változtatás nélkül hagyta jóvá. E terv az elvégzendő műemlékvédelmi munkákon túlmenően javaslatot tett a részben kiegészített vár romjainak távlati idegenforgalmi és múzeumi felhasználására is.

Az ezt követően megkezdett régészeti munka nyomán a tanulmánytervben rögzített elképzelést valóban számtalan ponton kellett módosítani, hiszen az előkerült falak és szerkezetek több helyen alapvető változtatásokat igényeltek. Az eredeti elképzelést az is befolyásolta, hogy a tanulmánytervben rögzítetteknel a megvalósításhoz évről évre kisebb összeg állt rendelkezésre. A vár romjainak feltárása a romok konzerválásával, illetve részleges kiegészítésével együtt ezért befejezetlen maradt és végül ez vezetett oda, hogy az OMF vezetésének 1964 év végén történt döntése nyomán 1965 nyarán le kellett állítani a munkát. De nem csupán a régészeti feltárás maradt befejezetlen. Nem lehetett kialakítani az addigi feltárás során előkerült faragott kőtöredékeket tartalmazó kőtárat és legfőképpen a lefedett részekbe elképzelt, a leletanyagot és azzal a vár teljes történetét bemutató, múzeumi szemléletű kiállításrészeket. A faragottkő építészeti részletek módszeres felmérése, fényképezése és ezzel együtt tudományos igényű feldolgozása az 1965. évi kényszerű befejezéssel szintén elmaradt. Mindebből következően a vár építésének története sem tisztázódott és csak nagy vonalakban lett meghatározható.

A romot akkor Veszprém Megye Idegenforgalmi Hivatala vette át üzemeltetésre és megőrzésre. Csak jóval később tűnt ki, hogy a folyamatos karbantartásra senki sem gondolt, a szükséges összeget a megye nem biztosíthatta, ezért a még sok évi munkával feltárt és falaiban, szerkezeteiben nagyrészt rögzített várrom állandó őrzése sem volt megoldható. Az időjárásnak és a nem mindig helyzetük magaslatán álló látogatók rongálásainak kitett romterület pusztulása ezért egészen az 1990-es évekig tartott, amikor a megye a várat jelenleg is üzemeltető Papp Imre vállalkozó személyében megtalált felhasználónak adta át.

A régészeti feltáró munka

A Veszprém Megye Idegenforgalmi Hivatala által 1954 őszén kitisztított területen régészeti feltárássra már nem volt szükség. A kaputoronyból és a falszorosból akkor eltávolított törmelék a falszorost védő, pártázatos és lőréses külső falon kívülre került, az abban feltételezhető régészeti leletanyaggal együtt.

A régészeti munka Kozák Károly vezetésével 1957. április 6-án indult és folytatódott 1964. év végéig. A kutató az elvégzett munka eredményeiről az OMF IV., 1969-ben megjelent évkönyvében, a „Magyar Műemlékvédelem 1963–1966” c. kötet 91–123. oldalán számolt be röviden.

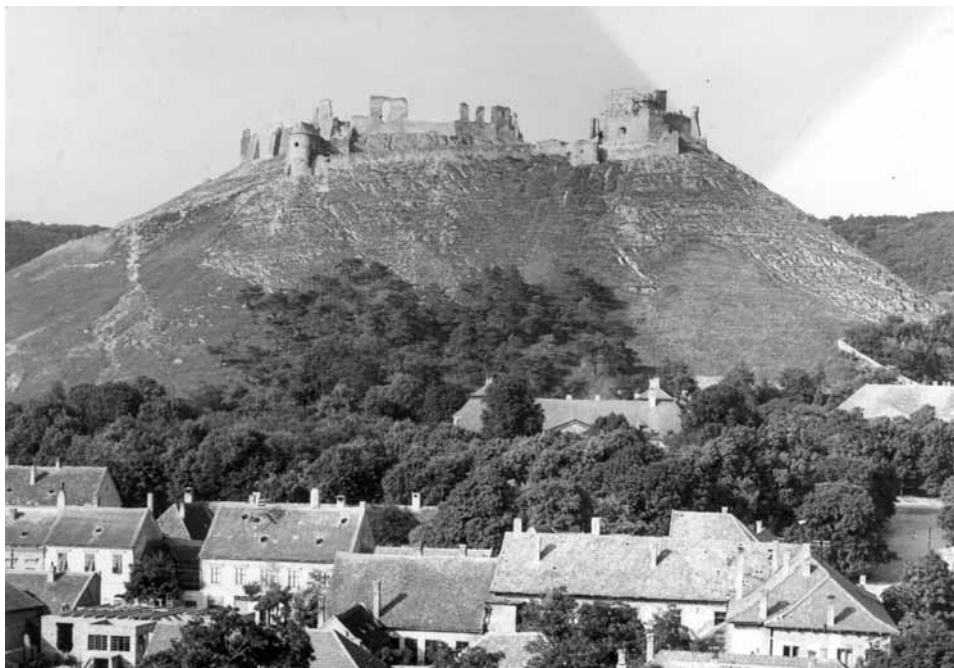
A feltárás általában mindenütt a gyeppel borított felszín alatt rejlő, a leomlott falakból keletkezett törmelékrtéteg régészeti módszerekkel történő eltávolítását jelentette. Abban egyes szakaszok kivételével rétegek nem voltak. A vár falai ugyanis a vár déli végén álló öregtoronytól kezdve a nyugati oldalon a palotaszárny, a keletin pedig az ott előkerült, több helyiségből álló konyha végéig mindenütt a hegy nagyjából síkra faragott sziklaszintjére épültek, s ezért külön alapozásra az északi külső várfalak és az azokhoz csatlakozó épületek kivételével már a vár építésének idején sem volt szükség. A törmelékrtétegek eltávolítása során így majdnem mindenütt megállapítható volt, hogy az abból előkerülő leletek, többnyire faragottkő ajtó- és ablakkeretek hova tartozhattak.

A gyeppel fedett törmelékdombok elhelyezkedése és felszíni formája, valamint az azokból kiálló kőfalak alapján már a munka megindulásának idején megállapítható volt, hogy a vár két elkülönülő részből, a déli és legmagasabb pontján elhelyezkedő, feltételezhetően a legkorábbi építésű és kis kiterjedésű belső várból, valamint az ahhoz észak felől csatlakozó, nagy kiterjedésű külső várból állt, amelyekhez a nyugati oldalon a kettőt körülölelő külső falszoros csatlakozott.

A belső vár feltárása

A régészeti munka a várrom déli végén, a belső vár területén indult, a kidőlt déli fala kivételével párkánymagasságig álló „öregtorony” körül, majd azt követően a belső vár teljes feltárással folytatódott 1957–1958-ban. Ennek nyomán rajzolódott ki a vár déli végétől a belső kaputoronyig a vár legrégibb része, amelyből azonban a történeti adatokból ismert többszöri tűzvészek és főként az öregtoronyban 1562-ben történt lőporrobbanás következtében korai részletek alig kerültek elő. Az öregtorony nagyon vastag falú földszintje, az egész belső várat kerítő falak belső rétege és főként az észak felé néző várfalban előkerült, kis méretű és keskeny, később befalazott kapu bizonyította, hogy az ismeretlen korú, nagy valószínűséggel a 13. század utolsó évtizedeiben vagy a 14. század első éveiben emelt legkorábbi vár magja egy torony volt, amelyet vastag fal vett körül és amelybe csak annak északi falában levő gyalogkapu nyílásán át lehetett bejutni.

A belső vár körítőfalán belül, annak nyugati oldalán, az öregtorony mellett az ásás során egyetlen, egykor boltozott földszinti helyiség bontakozott ki, mellette pedig az öregtorony északnyugati sarkán egy belső csigalépcső helye, körkörös falában a kőből kialakított lépcsőfokok fészkeivel. A csigalépcső alatt egy árnyékszék gödre volt, amelyből rendkívül gazdag leletanyag került elő, többek között színes zománcú és évszamos habán kerámia töredékei. Ugyancsak a körítőfalon belül, annak északi oldalán a kápolna romjait találta meg a feltárás, keleti végében falazott oltártömb maradványával.

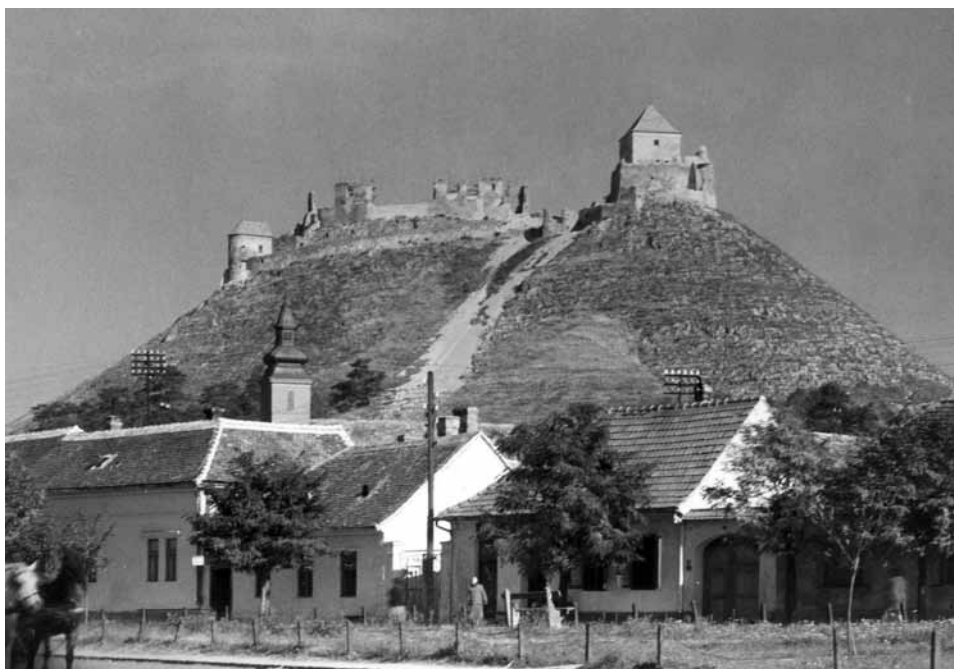


1. A város és a vár helyreállítás előtt, 1957

A keskeny, befalazott korai kapu előtt került elő az egykor a kapu nyílása fölött elhelyezett, domborművű címerrel kifaragott kölap töredéke, amelyet az 1459 és 1486 között a veszprémi püspöki székben ült Vetési Albert családi címerképe díszít és amelyet ma összeragasztva és kiegészítve a városi múzeum őriz. A címer előkerülése annak bizonyítéka, hogy Vetési püspök halálának idejéig, vagyis 1486-ig a sümegi vár csak a korai, mai elnevezéssel „belső vár”-ból állt. Az ásatás illetve az egész belső vár kitisztítása után megállapítható volt az is, hogy az öregtorony felső szintjei, a körítőfalak nagyobb része, az alacsony falakkal megmaradt kápolna és a belső kaputoronyhoz csatlakozó helyiség minden fala már az 1562-ben bekövetkezett és az egész belső várat levegőbe röpített löporrobbanást követő újraépítésből származott.

A régészeti munkák befejezetlensége következtében nem sikerült tisztázni, hogy mit jelentenek a belső vár keleti külső falában befalazva talált ablakok, amelyek esetleg arra vallanak, hogy az 1562-ben történt robbanás előtt ott olyan emeletes szárny állott, amely a korai vár lakóépülete, palotaszárnya lehetett. Kellő kutatás hiányában befejezetlen maradt a kápolnát tartalmazó szárny tisztázása is, amelyről az annak belső oldalán emeletmagasságban megmaradt falai azt sejtetik, hogy a középkorban e kétszintes szárnynak az emeletén lehetett a kápolna. Több kisebb, a feltárás óta eltűnt ablakmű töredék ugyanis arra vall, hogy az eredeti kápolna gótikus formákkal volt kialakítva. Ugyancsak feltáratlan maradt a belső vár említett, Vetési Albert püspök címerével díszített és később befalazott állapotban előkerült kapuja előtt feltételezhető sziklaárok is.

A belső vár és a vélhetően későbbi külső falai sehol nem válnak el egymástól, ami arra enged következtetni, hogy a korai vár csak gyalogos bejárata előtt kőfallal kerített külső várterület már eredetileg is megvolt a simára faragott sziklából álló hegytetőn,



2. A város és a vár a helyreállítás végén, 1965

amelyben a várat kiszolgáló és nélkülözhetetlen gazdasági és melléképületek, istállók, raktárak, esetleg konyha és az ahhoz szükséges épületrészek kaptak helyet. Ebben az esetben viszont régészeti úton lett volna meghatározható ennek a korai külső várnak a kiterjedése és kapujának helye.

A külső vár feltárása

Történeti adatok hiányában feltételezhető, hogy a külső vár kiépítése Vetési püspök halálát követően, a 15. század utolsó és a 16. század első évtizedeiben történt. Az akkor a püspöki tisztséget betöltő, részben nem is hazai és főként a királyi udvar magas rangú tisztségeit betöltő vagy diplomáciai szolgálatot teljesítő személyek közül egyedül az 1524 és 1528 közötti püspök, Szalaházy Tamás nevéhez köthető ez az építkezés. A külső vár egyes részeinek feltárása és az annak nyomán a romkonzerválás és kiegészítés számára levonható következtetések röviden összefoglalva az alábbiak:

A belső kaputorony

Az 1954-ben külső felével és abban a kettős kapu nyomaival megismert belső kaputorony területe, valamint az előtte kialakított farkasverem 1957-ben került feltárásra. Utóbbiból hiánytalanul került elő a kapu mindkét nyílásának teljes kőkerete. A kaputoronynak csak a földszinti falai maradtak meg a helyszínen, a törmelékből pedig a felette levő két vagy három szint szétesett falainak és boltozatainak kőanyaga. Megállapítható volt, hogy a kapualjat dongaboltozat fedte, annak vállai több szakaszban fennmaradtak.

A kaputoronynak a palotaszárny felőli oldalán volt az onnét nyíló „kapuőrző darabontok” szobája. Ajtajának kökeretéből a függőleges szárkövek maradtak helyükön, vállköves át-hidalójának töredékei pedig az ajtóhoz vezető lépcső küszöbje előtt feküdtek. A helyiség bejáratával szemben levő falánál falazott kandalló állt.

A palotaszárny

A belső vártól elindulva a kaputornyon át a palotaszárny feltárásával folytatódott a régészeti kutatás. A palotaszárny falaiból annak a nyugati falszorosra néző oldalán maradt meg a legtöbb. A belső kapu melletti, magasan álló szakaszon egy utólag befalazott zárterkély gótikus konzolköve állt ki a falból, párja a fal alatt feküdt. Ettől a falszakasztól tovább a külső fal által határolt, a középkor óta „palotának” nevezett nagyterem ablakait tartalmazó, nagyon romos falszakasz következett, benne három ablak egykori helyével, az ablaknyílást áthidaló téglaboltöv egyik oldali vállával és alatta a függőleges kökeret fészkeivel. A falszakasz ezt követő része kevés kivétellel a sziklaszintig lepusztult, helyén valószínűleg további két ablak helyezkedhetett el. A palotaszárny romtalanítása után vált ismertté, hogy ez az építmény két traktusból állt, amelyek közül az udvar felé néző volt az újabb, bár az is többszöri átépítés nyomait viseli. A nagyterem alatti külső traktus falaiban előkerült az alsó szintet borító dongaboltozat válla, földszintje tehát boltozott volt. Az emeleten levő nagyterem és az ahhoz a belső kapu felé csatlakozó helyiség felett fafödém lehetett.

Az udvari traktus falainak egyes szakaszaiban olyan pillérek helye látható, amelyek nyomán ez az udvari traktus eredetileg árka-dos elrendezéssel képzelhető el. Déli végén került elő az arra felvezető lépcső romja, illetve az ahhoz tartozó korai barokk bábos korlát sok töredéke és első, helyén maradt lépcsőfoka.

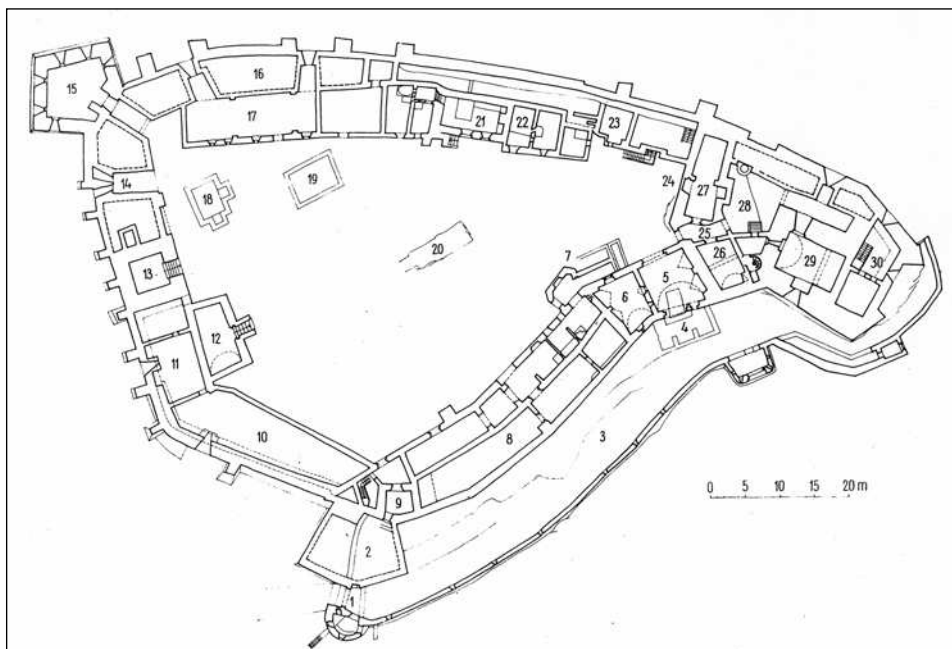
A „magas torony” és az északkeleti falszoros

A palotaszárny északi végén újabb, vastagfalú tornyot tárt fel az ásatás. Ez a 19. század második felében omlott össze, elnevezése egy ezt megelőzően készült rajzi ábrázolásából származik. Földszintjén átjáró volt az udvar és a torony alatt elterülő, a külső kaput védő, nagyméretű kváderkövekből épített bástya között.

Ezt követően – már a vár északnyugati részén – olyan széles, kívül-belül kőfallal támasztott falszoros került elő, amelyet valószínűleg a vár életének utolsó évtizedeiben az istálló trágyájával és házi szeméttel töltöttek be.

Az északi falszoros

A „magas torony” és a falszoros után többszörösen megtört külső falsíkkal a vár (nagyméretű külső támpillérekkel megtámasztott) északi falszorosa következik. Ezek az északi támpilléres külső falak tartják azt a vastag feltöltést, amely a várhegy sziklaszintjének a palotaszárny északi vége és az istálló-konyhaszárny közötti vonalától kezdődő meredek esését tölti ki az udvar északi részén. A várhegy sziklaszintjének esése következtében az északi falszorosban ez a vastag rétegű feltöltés biztosította a külső falak körüljárható voltát. Ebből a vastag feltöltésből kerültek elő a 16–17. századi leltárakban „Rendeki torony”-nak nevezett újabb torony falai. A falszoros feltöltését a kutatás több helyen árkokkal vágta át, az azokban talált régészeti jelenségekre az ásatási jelentések adhatnak felvilágosítást.



3. A vár földszinti alaprajza a helyreállítás után

(1. Külső kaputorony, 2. Sennyey-bástya, 3. Külső falszoros, 4. Farkasverem, 5. Belső kaputorony, 6. Darabontok szobája, 7. A palotaszárny lépcsője, 8. A palotaszárny, 9. Magas torony, 10. Nyugati falszoros, 11. Északi falszoros, 12. „Kantin”, 13. „Rendeki” torony, 14. Északi falszoros, 15. Köves-bástya, 16. Keleti falszoros, 17. Istálló, 18. Ciszterna, 19. Falazott verem, 20. Középkori vízgyűjtő, 21. Konyha, 22. Sütőház, 23. Boltozatos ágyúállás, 24. A belső vár elfalazott kapuja, 25. A belső vár bejárata 26. Boltozott pince, 27. A kápolna, 28. A fellegvár belső udvara, 29. Az öregtorony, 30. A fellegvár déli udvara)

A Kövess- vagy Kövessy-bástya

Az északkeleti sarkon elhelyezkedő védőmű egykori tetőzete és belső fafödémei elpusztultak. Földszintjén csekély vastagságú, bemosott törmelék volt, amit a régészeti feltárás eltávolított. A bástya, amely tulajdonképpen egy bástya formájú ágyútorony volt, a második szintje feletti, ferde visszaugratásig volt egységes periódusú és első formájában ott fedhette tető. Nyugati oldalának második szintjén helyezték el azt a többsoros latin feliratú táblát, amelynek szövege olyannyira sérült, hogy ma már nem olvasható. Benne szerepel azonban Kövessy András püspöknek és várnagyának, Ormányi Józának a neve, valamint az 1554. évi dátum. Ez az 1554-es évszám egy, az északi oldalon levő kőtáblán is olvasható A visszaugratott falsíká legfelső szintjét később építették rá, valószínűleg a 17. században, amikor újabb tetővel fedték.

A keleti falszoros és az előtte álló épületek

A vár teljes keleti oldalán, a Köves-bástyától a belső vár faláig, vagyis a kápolnáig húzódó falszoros és annak udvar felőli részén álló épületmaradványok feltárása folyamatosan, de több szakaszban, 1962–1963-ban történt. A falszoros az északihoz és az észak-



4. A vár keleti, hátsó oldala a helyreállítás előtt, 1956

keletihez hasonlóan egységesen, de rétegesen betöltöttek bizonyult, közepén a 16–17. századi összeírásokban szereplő „Csabi-torony” szakította meg, valamint a kápolnához közelebb egy újabb, a falszorost falaival keresztező torony.

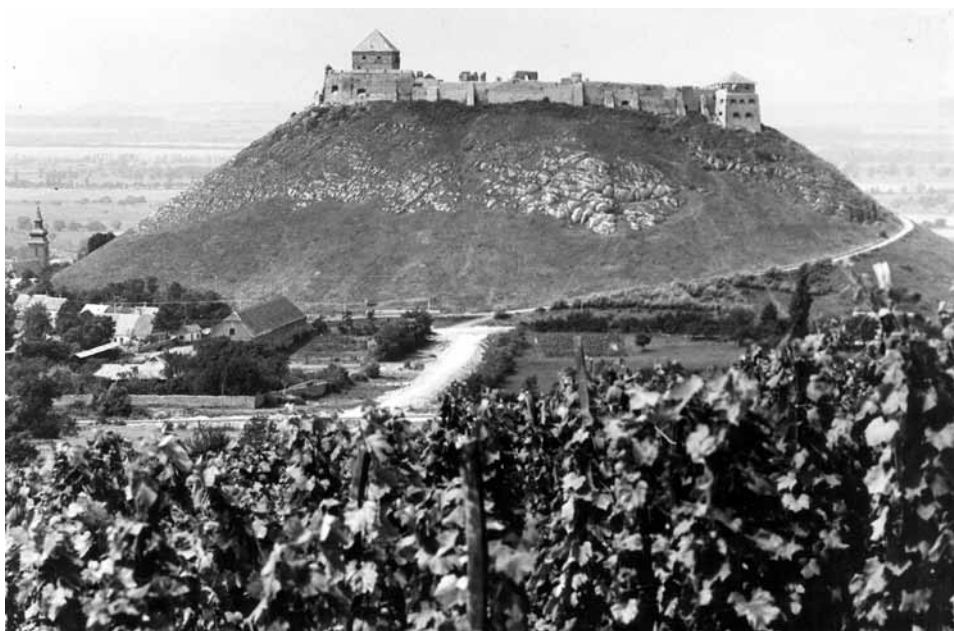
A falszoros udvari oldalához építve, viszonylag magasabban megmaradt falakkal állt az a törmelékkal csak kissé betöltött szárny, amelyben az egykori istálló és az ahhoz csatlakozó konyha helyiségei sorakoztak. A Köves-bástyához közelebbi szakaszán falai olyan magasan maradtak meg, hogy az első szakaszai felett az alsó szintet fedő fafödém gerendáinak fészkei is látszottak, felettük pedig olyan falszakaszok, amelyekből emelet léteire következtethetünk.

A konyha léte a szárny középső helyiségeinek kitisztítását követően előkerült, téglából épített, széles tüzelőhelyek és kisebb méretű kemencék maradványai alapján lehetett következtetni. Az udvari szárny déli, utolsó és emeleti falaiban is álló helyisége alsó szintjén nagyobb méretű kemence alapozását találták meg. Az összeírások szerint ez lehetett a sütőház, emeletén pedig a mindenkorai várnagy lakóhelyisége. A keleti udvari szárny helyiségeiben a falszoros töltése alatt kifelé tölcselesen szélesedő ágyúállások is voltak.

Az udvar

A régészeti feltárás utolsó szakaszában, 1964-ben került sor az északi falszoros előtt levő, kissé lemélyített pince, az északkeleti sarokban elhelyezkedő ciszterna és két, a keleti szárny előtti, sziklába vágott verem feltárására.

A ciszterna a feltárás előtt egy gyeppel fedett és széles mélyedés volt. Feltárása során a felső rétegekben, a habarcsos kötőmélékben sok téglát találtak, mélyebben pedig összetört, egyik oldalukon gótikus vagy reneszánsz tagozatokkal faragott kötőbölcsek, illetve kút-



5. A vár keleti, hátsó oldala a helyreállítás után, 1965

gyűrű darabjai kerültek elő. A ciszterna alját simított habarcsréteg alkotta. Kitisztítása után megállapítható volt, hogy az egész építményt a várudvar északi harmadát borító, vastag feltöltésbe mélyítették. Falait korábbi ajtó- és ablakkeretek felhasználásával készítették. Végül belső terét beboltozták, a boltozat közepén kőből faragott gyűrű felett kerek kútkáva magasodott, annak tetején pedig ugyancsak kőből faragott fedő-gyűrű helyezkedett el. Az egész építményt tető fedhette. Vízét a több kutatóárokban előkerült és részben a palotaszárny, részben az istálló-konyhaszárny ereszcatornáiból az udvar szintje alatt vezetett, téglából kifalazott csatornák biztosították. Az utóbbiak teljes feltárása éppen úgy elmaradt, mint a ciszterna részletes vizsgálata, illetve megmaradt részeinek konzerválása és megnyugtató védelme.

A tervezés és a romvédelem

Amint arról a bevezetőben már szó esett, 1957 és 1960 között a munka az ÉM. Győri Tervező Iroda (1957–1858), majd az OMF Műszaki Osztálya (1959–1960) keretében e sorok írója által készített tervek alapján, helyszíni művezetéssel folyt. Ezek a tervek a külső kaputorony, az öregtorony és az északkeleti sarokbástya helyreállítását tartalmazták. A vár romjainak a régészeti feltárás során előkerült további falaira, épületrészeire vagy helyiségeire vonatkozó tervrajzok készítése csak az egyes szakaszok feltárása után volt lehetséges. Az ismert és romos, valamint a feltárás során előkerült, műszakilag gyenge állapotú falak konzerváló megerősítése, rögzítése a tervező által irányított, helyszíni művezetéssel történt. Ezek elkészítése után kerülhetett sor a feltárt részek műemlékvédelmi terveinek elkészítésére.



6. A külső kaputorony a helyreállítás előtt

A tervezés során kezdetől figyelembe kellett venni és mérlegelni kellett a feltárt történeti adatok és korábbi ábrázolások alapján megismerhető, egykori állapot rekonstrukciójának lehetőségét. Az 1950–1960-as évek magyarországi műemlékvédelme azonban a rekonstrukció lehetőségét szigorú bírálattal illette és bár írásban rögzített romvédelmi elvei akkor sem voltak, a tudományos és a műszaki vezetés egyaránt megkövetelte, hogy a romok védelme a lehetőség szerint csak a teljesen egyértelmű részek vagy szakaszok esetében közelítse meg a rekonstrukciót. Ennek értelmében határoztuk meg már a munka kezdetén azt, hogy tető csak a műszakilag szükséges védelem érdekében, csak a megközelítően teljes magasságban álló épületrészek fölött, a megtalált részletek teljessége esetében készülhet. A tervezői elképzelés mindezeket figyelembe

véve a külső kaputorony, a belső várban álló öregtorony és az északkeleti bástya lefedése mellett csak (annak várható teljes feltárása után) a belső kaputorony, a palotaszárny és a vele szemben álló, keleti konyhaszárny bizonyos mértékű rekonstrukcióját tartalmazta.

A romok főként kőművesmunkával végezhető védelme, a régészeti feltárással azonos időben, 1957 tavaszán kezdődött. Elsőként azokat a külső várfalakban levő hiányok és kiromlások helyét falazták be, amelyeken át be lehetett jutni a várba. Közéjük tartozott az alsó kapuszoros és a belső várat övező falszoros falaiban levő több, valamint a keleti külső falban a kápolna melletti nagy kiromlás. Ezekhez a munkákhoz külön tervdokumentáció nem készült, azokat költségvetés és helyszíni művezetés alapján el lehetett végezni.

Az első tervdokumentáció még 1957-ben a Győri Tervező Irodán belül, az előzetes tervtanács határozata alapján a külső kaputorony és az öregtorony helyreállításához készült. Az öregtorony tetővel történő lefedését megelőzően megtörtént annak régészeti feltárása és részletes építészeti felmérése, azok nyomán pedig a dokumentáció tartalmazta falainak, belsejének és nyílásainak kiegészítésmódját. Műemlékvédelmi munkáinak kivitelezése a várfalkiromlások befalazásával együtt helybeli kőművesek bevonásával készült. Annak elvi irányítása részben tervezői művezetéssel, részben a Nagyvázysonyban akkor már működő építésvezetőség részvételével történt, amelynek vezetője ebben az

évben Ágostházy László építésmérnök volt.

1958-tól az építési munkákat a Sümegen újonnan szervezett építésvezetőség vette át Nagyvázsontytól. Ebben az évben készült a külső kaputorony és az azt követő falszoros falainak helyreállítása a kiadott tervdokumentációk alapján, tervezői művezetéssel.

1959 év elején e sorok írója a Győri Tervező Vállalattól tervezőként az OMF Műszaki és Tervezési Osztályára került. Az öregtorony és a külső kaputorony tetővel történő lefedését 1959–1960-ban követte az északkeleti, Kövessy-bástya védőtetőzetének tervezése és annak megvalósítása. Azzal együtt indult meg a feltárt palotaszárny romjainak konzerválása is. Vele egyidőben a mindenkor rendelkezésre álló pénzügyi keret függvényében folyt 1964 év végéig a belső várban feltárt udvar, a kápolna és a kaputorony melletti részek, valamint az északnyugati, az északi és a keleti várfalak és falszorosok, az azokban előkerült tornyok, köztük a keleti oldalhoz épített istálló- és konyhaszárny egyes részeinek több szakaszban történt tervezése és annak alapján kivitelezése 1965 nyaráig.

Az összes, időben egymást követő tervdokumentáció várrom valamennyi kőfalára vonatkozóan – az ország más területein folyó és hasonló munkák tapasztalata alapján – tartalmazta azt az előírást, hogy a falakat mindenütt betonba rakott kősorral kell lefedni és ezzel a további romlástól megóvni. Ehhez természetesen a magasan megmaradt falak esetében állványzat építésére is szükség volt, sőt a falkoronák bizonyos mértékű külső-belső zsáluzására is. Ugyanis a fellazult, kifagyott falkoronákat először visszabontottuk, a törmelékes, tönkrement habarcsot eltávolítottuk, majd a falakban talált repedéseket híg betonnal töltöttük ki és csak ezek után került rá a betonba rakott új falkorona. Az építőanyagellátás érdekében a vár északi oldalán levő nagy kiromlás helyén 1961-ben kis teljesítményű felvonó készült.

Az elkészült tervek és az azok megvalósítását ellenőrző művezetések során – miután a feltárás közben váratlanul jelentkezett problémák megoldását az előzetesen elkészült tervek nem tartalmazhatták – a régészeti feltárást követve a várrom egyes részein az alábbiak történtek:



7. A külső kaputorony a helyreállítás után

*I. A belső vár
Az öregtorony*

Falai csekély kivétellel főpárkány magasságáig álltak. Külső és belső falsíkjainak kifalazása után a déli oldal keleti, kiszakadt felső részének pótlása történt meg, ezt követően pedig a főpárkány rögzítése. A négy szerkezeti fal rendbetétele után a földszinti helyiséget a megmaradt boltvállakról dongaboltozattal fedték, majd elkészült a két felső szintet lezáró és a padlásfödém, végül pedig a tetőszerkezet, akkor az újszerűnek tartott és a gyártó által tartósnak ígért műemléki palafedéssel. Belső lépcsőjének és nyílászáróinak elkészítésével fejeződött be helyreállítása, azonban elmaradt külsejének a rendbetétele, ahol szemmel látható volt a felső szintek favázás szerkezete. Az eredeti és jóváhagyott elképzeléstől eltérően három szintjén a vártörténeti kiállítás soha nem készült el.

Az öregtorony körüli falszoros

A torony déli oldalán a sziklaszintig történt feltárás után a délkeleti ágyúlőrés falakkal körülvárt udvara melletti helyiséget új vasbeton födémmel zártuk, raktár céljára. A körüljárást fából ácsolt gyilokjáróval biztosítottuk és az arról megközelíthető, a külső falak keleti csúcsán álló, boltozott őrtornyot kiegészítettük.

A nyugati oldalon a torony mellett keskeny, a tornyot körülvevő kőfal feletti sikátor északi vége a feltárt csigalépcső helyéhez vezet. A csigalépcsőt fémszerkezettel rekonstruálva alakítottuk ki.

A keleti oldalon a külső fal mellett belül újabb kőfallal megtámaszott töltés húzódik. Közte és az öregtorony között itt is sziklaszintig kitisztított falszoros van. A keleti külső falban két nagyobb méretű, befalazott ablak helye látszik. Ebből, valamint az öregtorony északi oldalán kitisztított kis udvarban a feltárás során a sziklafelületen előkerült habarcsnyomok alapján – a mint arról a régészeti feltárás ismertetése során már volt szó – arra következtettünk, hogy ott húzódott és a 16. századi lőporrobbanással tűnt el az öregtoronyhoz simuló, korai palotaszárny. A falszoros déli végén fából ácsolt lépcső szolgál az öregtorony megközelítésére és hasonló falépcső vezet le az ott kibontott két ágyúálláshoz is. A harmadik, a keleti töltés alatt kibontott ágyúlőrés az öregtorony földszinti bejáratához vezető sikátorból közelíthető meg.

A belső vár udvara

Lejtős szintjét másodlagosan elhelyezett, gótikus és korai reneszánsz kőfaragványok töredékeivel burkolták, amelyek közül az értékesebb, ép darabokat kiemeltük. Keleti oldalán kisméretű, kör keresztmetszetű ciszterna került elő, feltöltésében a teljes kútárával, amelyet rekonstruáltunk.

A belső vár északi oldala

Három helyiségből álló szárnyat tárt fel itt az ásatás. A nyugati végén az ott talált boltvállak alapján befedett pincehelyiséget alakítottunk ki. Középen keskeny átjáró biztosítja a külső várral való kapcsolatot, amelynek lefedése már elmaradt, pedig a 16–17. századi leltárak alapján emeletén volt a kápolna püspöki karzata. Amint arról a feltárás ismerte-



8. A külső falszoros és felette a palotaszárny falai 1954-ben,
az előtérben a belső kapu akkor előkerült alsó köveivel

tésénél már volt szó, idő hiányában elmaradt a kápolnát tartalmazó egész szárny részletes építészeti vizsgálata, s az ezért csak megtalált állapotában rögzítve áll jelenleg is.

A szárny keleti részét a kápolna alkotja, amely már 16. század közepe után nyerte el mai alaprajzát, ugyanis eredetileg az északi külső falban levő, kívül Vetési Albert veszp-rémi püspök címerével ellátott kapu mögött – amint azt a kápolna udvari oldalán jelenleg is magasan álló falak bizonyítják – a külső vár megépültéig keskeny kapualj helyezkedett el, valószínűleg boltozva, emeletén pedig egy további helyiséggel. A kápolna középkori formája ismeretlen, kiterjedéséhez a keleti falon kívüli hegyoldalt is meg kellett volna vizsgálunk, amire már nem volt lehetőség.

A kápolna megmaradt és rögzített falaira a befalazott és címeres kaput tartalmazó korai várfal felmagasítása mögött cseréppel fedett védőtető készült, bedeszkázott oromfalakkal, ideiglenes jelleggel.

2. A külső vár

A belső kaputorony és környéke

A régészeti feltárás ismertetésénél már volt szó arról, hogy a kapu előtt farkasverem helyezkedett el és abból előkerült a vörös homokkőből faragott kettős, tehát gyalog- és lovaskapuból álló nyílás keretének minden faragottkő részlete, amelyeket össze lehetett állítani és ilyen módon rekonstruálhatóvá vált az építmény. A lovaskapu nyílását két-szárnyú kapu és az előtt felvonóhid zárta. A felvonóhid kétkarú volt, felhúzott állapotban belső szakasza a kapunyíláson belül megtalált belső verembe mélyült. A zárószervezetek nem készültek el, csupán ácsolt híd épült a lovaskapu elé.



9. A régészeti feltárás kezdete, 1957

Az előkerült boltvállak alapján az egykori kapualj értelmezése érdekében dongaboltozat került. Tervezési hiba volt, hogy a donga a kapunyílásokig egységes, pedig ebben az esetben a kétszárnyú kapu nem lenne nyitható. Az csak akkor lenne lehetséges, ha a kapunyílás után lapos szegmensív fedné a kapualj első szakaszát.

A kapualjból gótikus keretű ajtónyíláson át kisebb helyiség nyílik, a kapuórség helye. Megtalált töredékei alapján az ajtónyílás kőkeretét kiegészítettük, a helyiséget pedig beboltoztuk. A bejárattal szemben levő sarokban kályha padkája került elő, előtte pedig összetört és mázatlan, tál alakú kályhaszemek sokasága. A terv szerint a kályha kellő kiegészítés után visszaépült volna, de ez sem készülhetett el.

A palotaszárny

Az előző részhez csatlakozó palotaszárny két traktusból állt: a nagyobb helyiségeket tartalmazó külső részből és az udvari oldalon széles folyosóból, amelyet később,



10. Az eredeti köveiből összerakott felvonóhidás, kettős belső kapu

valószínűleg a 17. században többszörösen átépítve, kisebb helyiségekre osztottak. A 16–17. századi leltárak szerint a még a belső várban említett, az öregtorony északnyugati sarkához csatlakozó két helyiség emeletén volt a püspöki lakórész az árnyékszékkel, tovább északra, a kapualj feletti szobában a püspök nemesi kíséretének ügyeletes tagjai tartózkodtak, a palotaszárny ezt követő két emeleti szobája pedig szintén a püspöki lakosztály része volt. A szárny végén levő nagy terem volt a palotának nevezett fogadó és egyben ebédlő teremszerű helyisége. A kaputorony felé eső első emeleti helyiségből a szárny első periódusában zárterkély nyílt, amelyet később elfalaztak, illetve elbontottak, egyik kőkonzola azonban eredeti helyén maradt. A másik a fal alatt került elő a törmelékből, s így megmaradt fészkebe került vissza. A palotahelyiségnek korábbi ábrázolások alapján négy ablaka lehetett, ebből kettőnek a helye látható, bennük az ablakok feletti áthidaló boltövek vállával, kettőnek a helyén azonban a külső fal oly mértékben leomlott, hogy még a földszint falaiból is csak mellvédmagasságú maradt a helyén.

A külső falat az ablakok helyét jelző csonkokkal ideiglenesen rögzítették és felfalazták, abból a tervezési elképzelésből kiindulva, hogy a középső és az udvari falak rögzítésével és részbeni újfalazásával lehetséges legyen a palotaszárny és az ott levő ablakok viszonylagos rekonstrukciója, azzal a szándékkal, hogy a palotaszárny egykori megjelenése érzékelhető legyen a látogató számára. Ehhez a faragottkő ablakkeretek számbavételére lett volna szükség, azonban idő hiányában erre sem volt lehetőség.

A palotaszárny fő traktusa földszintjén levő dongaboltozat északi szakaszának egy részét a belső közfal rögzítése után rekonstruáltuk, a többi falat a további rekonstrukció reményében csak kőművesmunkával rögzítettük. A boltozatot a jelenlegi bérlő később a vár udvarán tartott lovasbemutatók lovainak elhelyezése céljából tovább építtette.

Mint már utaltunk rá, az udvar felőli külső falon korábbi, közeiben elfalazott, négyzetes pillérek maradványai láthatók. Ez arra vallhat, hogy a palotaszárny udvari oldalán végigfutó folyosó földszintje és talán emelete is nyitott árkádos lehetett.

A palotaszárny földszintjének déli két helyiségében kialakított WC csoport, a két helyiség vasbeton födémmel történt lefedésével együtt már nem az OMF által végzett helyreállítás idején készült. Azt a hivatal felügyeleti osztályával egyeztetve Veszprém megye az 1970-es években működött Bakonyi Intéző Bizottsága tervezte és építtette, az ahhoz szükséges vízvezeték és szennyvízcsatorna építésével együtt és az ehhez szükséges pénzügyi fedezetet is biztosítva hozzá.

A szárny délkeleti végén kerültek elő a palotába felvezető, kétkarú, szabad lépcső alapfalai, lépcsőfokainak a falban levő lenyomatai és az azokat kísérő, korai barokk formájú báboknak a töredékei, valamint épen és a helyén megmaradt első lépcsőfoka, valamennyi homokkőből faragva. A lépcső formai megoldása azt bizonyítja, hogy legvégül az egész palotaszárny barokk formákkal épült át, feltételezhetően a 17. század végén. Kőfaragványait felmértük, azok alapján a lépcső elvi rekonstrukcióját is elkészítettük, idő hiányában azonban sem végleges terveinek elkészítésére, sem azok alapján megvalósítására már nem kerülhetett sor, bár az egész lépcső egyértelműen rekonstruálható lett volna.

A kényszerű „befejezés” következtében a palotaszárny olyan részleges rekonstrukciója, mint amilyen akár az öregtorony, akár a belső kaputorony, akár az északkeleti sarokbástya kiegészítése és ezzel értelmezése érdekében készült, már nem valósult meg, pedig a tervezői elképzelés szerint ez lett volna a vár romjai „helyreállításának” méltó befejezése.

A „magas torony”

A palotaszárny nagytermének északi végén ötszög alaprajzú, a rendelkezésre álló adatok és 19. századi ábrázolások szerint kétemeletes, ismeretlen nevű torony állt. Az ásatás során csak földszinti falai kerültek elő, s mivel felső szintjei elpusztultak, csupán falainak rögzítése készült. A tornyon át, az ott feltárt, egykori nyílások kiegészítésével hagytunk lejárási lehetőséget az alatta elterülő, a külső kaputornyot védő bástyába.

Az északnyugati falszoros

Az utóbb tárgyalt torony mellett magas és egy ablakot jelző falszakasz állt a falszoros elején, valamennyi, részleteiben ismeretlen falát kiegészítés nélkül rögzítettük és konzerváltuk. A külső fal tetején a várban való körüljárás biztosítása érdekében a mellvéd

magasságig felfalazott várfal mögött vasbeton konzolokon fából ácsolt, fedetlen folyosót alakítottunk ki, amelyet a jelenlegi bérlő később lefedett. A falszoros törmeléktől megszabadított területén alakította ki a bérlő a vár feltárása során előkerült kőfaragványok tárolási helyét.

Az északi falszoros

A benne talált harántfalak nyomán esetleg itt is állhattak fedett helyiségek, ennek ellenére csupán a külső és támpilléres falnak az udvari oldalon feltárt pince szélességében majdnem az alapokig kidőlt szakaszát falaztuk fel, hogy a várba azon keresztül ne lehessen bejutni. A feltöltés kiegyenlítésével itt is biztosított a körüljárás lehetősége. A falszoros középső részén egykor állt, ismeretlen megjelenésű Rendeki-torony falait is csupán rögzítettük, az utóbbit kissé felmagasítva. A falszoros udvari oldalán előkerült pince fölé a falak felmagasítását követően cseréppel fedett védőtető készült.

A Kövess- vagy Kövessy-bástya

A bástya külső felületén levő két, 1554-es évszámot tartalmazó kőtábla rögzíti annak építési idejét. Falainak, lőréseinek kiegészítése után földszintje és az ahhoz vezető folyosó fölé a megmaradt vállak alapján visszakerült az eredetileg ott levő dongaboltozat, felső szintje fölé pedig a meglevő gerendalyukak alapján a födémszerkezet vasbetonból készült. A bástya fölé azért került lábakon álló tető, mert falkoronáinak magassága ismeretlen volt. Sajnálatos módon az 1980-as évek közepén egy szélvihar a tetőt megemelte és az félrebillent. Az akkor már a jelenlegi bérlő kezében levő vár biztonsága érdekében a visszaépült tető alatt a később ráépített második emelet falait a tető belső síkjáig magasították.

A várnak az északnyugati, északi és keleti oldalain körbefutó, két fal közötti feltöltésen lehetséges körbejárás biztosítására a bástya mögötti falszoros falai csak mellvéd-falként kerültek felfalazásra. Magában a falszorosban a járószint a megtalált magasságban maradt.

A keleti falszoros

Falain mindenütt a lehető legkevesebb felfalazással készültek a műszakilag szükséges kiegészítések és betonba rakott falkoronák, beleértve a falszoros közepén emelkedő, egykori Csabi-tornyot is. A falszoros falainak eredeti magassága itt is ismeretlen volt, ezért az előzőben jelzett északi oldalhoz hasonlóan itt is a megtalált járószint maradt meg és a romkonzerválás idején a falkoronák megmaradt szintjén történt azok rögzítése.

A keleti udvari szárny

Északi szakaszán olyan magasan álltak az ott levő épület falai, hogy azok egyértelműen bizonyították eredetileg emeletes voltát, Ennek az emeletnek csupán az indítása volt ismert, ezért az már nem került rekonstruálásra.. Az udvarra néző földszinti nyílásai is többnyire épségben maradtak meg. Belső terét közfalak, illetve hevederívek osztották több szakaszra. Ezt, a 16–17. századi leltárak alapján az istállóval azonosítható, egységesnek látszó teret a földszint feletti gerendalyukakba tervezett, felülről szigetelt vasbeton

födémmel zártuk le és ide terveztük az előkerült kőfaragványokból kialakítható kőtarat. A vár területén folytatott munka 1965-ben történt leállításával sem ennek tervezése, sem a kőanyag rendezése nem készülhetett el.

A szárny ezt követő helyiségeiben volt a konyha nagyon alacsony fallal ránkmaradt több tere és azok végén az emeleti magasságban álló épületrészben a „sütőháznak” nevezett pékség, illetve az inventáriumok szerint az emeleten a várnagy lakóhelyisége. Védelmükre a konyha fölé féltető készült azzal a szándékkal, hogy falainak lepusztulása miatt későbbi átgondolás alapján lehet majd végleges tetőt készíteni, erre azonban az 1965. évi kényszerű befejezés miatt itt sem volt már lehetőség. Csupán előkerült kis részleteinek kiegészítése, valamint a sütőház belsejében a kemence rekonstruálása történt meg.

Az udvaron talált építmények

A régészeti feltárás ismertetésénél rögzítettük, hogy a ciszterna és az istálló előtt előkerült verem feltárása után szakadt meg a munka a vár területén, ezért azok védelméről, esetleges kiegészítéséről már terv sem készülhetett.

* * *

Az 1957 és 1965 között végzett romvédelmi munkák és részleges helyreállítások részleteiről Kozák Károlynak a bevezetőben idézett régészeti beszámolójával együtt a „Magyar Műemlékvédelem” évkönyv 1969-ben megjelent IV. kötete 125–142. oldalán olvasható rövid összefoglalás. Mindkét tanulmány végén egy-egy 16. és 17. századi várleltár, azaz inventárium olvasható, amely a hozzájuk hasonló forrásokkal együtt nagyban segítette a feltárt romok értelmezését és a helyreállítási tervrajzok elkészítését.

KUTATÁSI JELENTÉSEK

KOPPÁNY ANDRÁS

A CSOBÁNCI VÁR 2007–2008. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSA

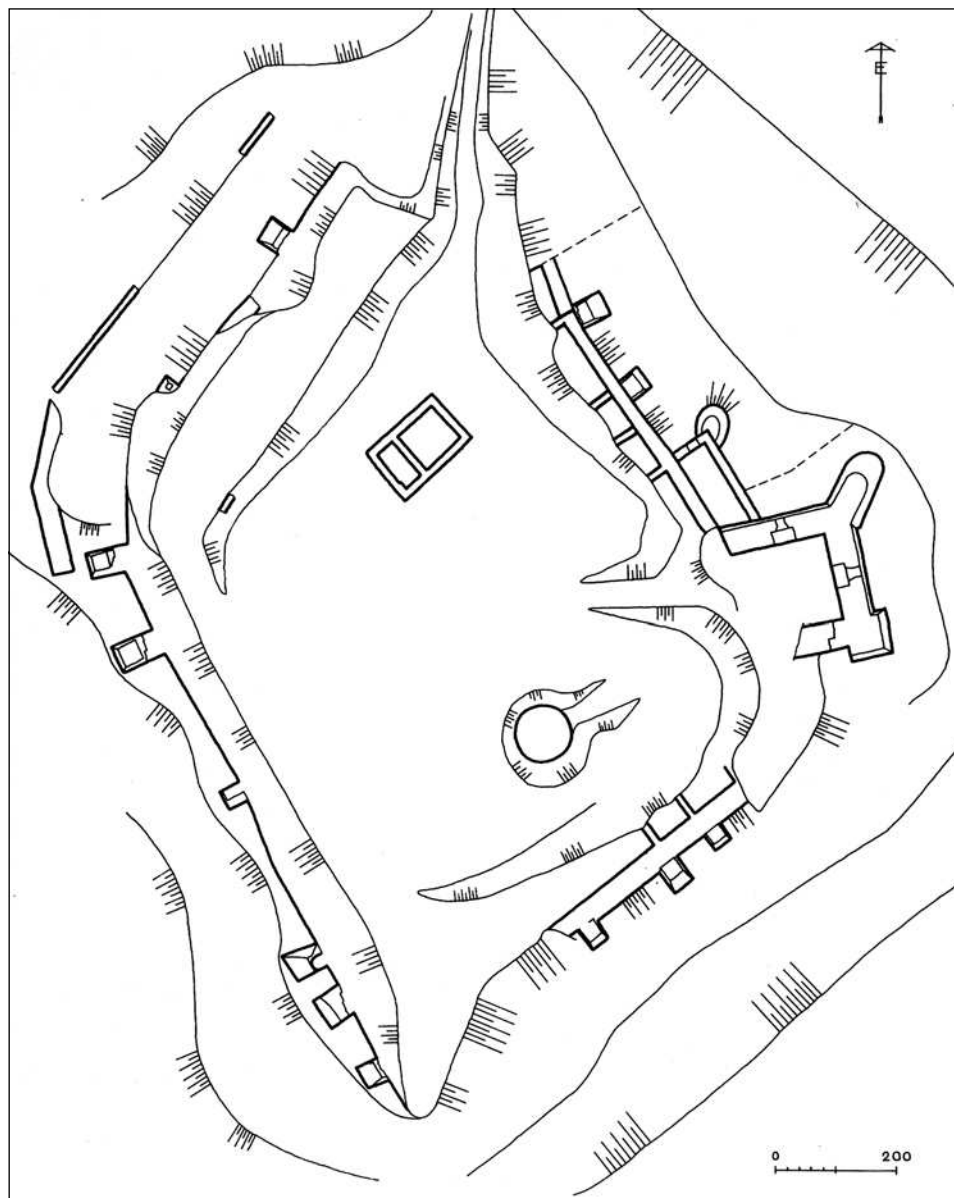
2007–2008 folyamán az ott megkezdődő állagvédelmi munkákhoz kapcsolódva régészeti feltárást végeztem a csobánci vár területén. Korábban csak az 1950-es években végeztek romvédelmi munkát a területen, Gerő László irányításával. A vár állapota az elmúlt közel ötven évben azonban tovább romlott, az akkor felfalazott épületrészek egy része ismét lepusztult, az előkerült faragott kövek „elvesztek”, a korábban jó állapotú falszakaszok leomlottak, a falakon bokrok hajtottak ki. A sürgető állapotmegmentő munkát az NKA-hoz benyújtott pályázat megnyerésével kezdte meg a Csobánc Váráért Alapítvány.¹ Az elnyert összeg azonban jelentősen behatárolta az elvégezhető romvédelem mértékét. A munka során a felszín fölé emelkedő várfal és a hozzá tartozó támpillérek koronaszintjeinek 50–150 centiméteres felfalazásával és megerősítésével óvták meg az egyes falszakaszokat. Ahhoz, hogy a falazási munka megkezdődhessen, illetve, hogy a megmaradt falakra az új kősorok ráépíthetők legyenek szükség volt a romos falkoronaszint kibontására a környezetében fekvő omladék elbontására. Az így kialakított munkaszinten kezdődhetett meg a kiviteli munka.

A régészeti feltárást alkalmazkodott az állagmegóvás lehetőségeihez és csak az adott évben (2007–2008) megóvott várfalszakaszokhoz kapcsolódott. Mindkét évben tanúfalak meghagyásával, 60–100 cm mélységig bontva alakítottunk ki szelvényeket és árkokat a várfal belső síkja előtt felgyülemlett omladékrétegben. A rajzi és fényképes dokumentálást követően a kivitelező a tanúfalakat elbontotta, hogy a falazási munkát elkezdhesse. Mind 2007-ben, mind 2008-ban egy-egy, a várfalra merőleges árokkal átvágtuk az adott falszakasz belső síkjának támaszkodó törmelékét. A mintegy próbafeltárásként elvégzett munka során így meghatározható volt a teljes rétegződés, az egykori járósintek és koruk.²

2008-ban az északkeleti várfal állagmegóvása történt meg. A falszakasz belső oldala menti legfelső feltöltésből modern, 19–20. század eleji „leletanyag” került elő. A feltöltés a vízszintesre kidőlt egykori falazatból állt, jól érzékelhetőek voltak az omladékban a kősorok és a habarcs fugák. A falomladék alatt egy kevert, földes járószint húzódott, ebbe a kutatás során csak egy helyen, a falszakasz északi végénél bontottunk bele. Itt – akárcsak 2007-ben a déli oldalon – átvágtuk a rétegeket. A legfelső omlásréteg alatt kevertebb, humuszos törmelék mutatkozott, melynek felszínére omlott, illetve dőlt az előbbieken említett fal. Ezt a humuszos törmelékét 19. századi kerámia datálja. Alatta finomabb szemcsés habarcsos, meszes, vakolatdarabos rétegek fekszenek, melyekből kevés 18. századi kerámia került elő. E rétegeket alulról egy agyagos járószint határolja, amely a vár legutolsó használati korszakának padlószintje volt. Alatta 18–17. századi kerámiát tartalmazó kevert agyagos réteget bontottunk át.

1 Az NKA pályázat állagmegóvára vonatkozó része sajnálatos módon nem írja elő a műemlék épületeknél elkerülhetetlenül szükséges épületkutatást és/vagy régészeti feltárást, s így annak költsége az elnyert összegből nem fedezhető.

2 *Castrum*, 7. (2008/1) 155–157.



1. A vár összesítő alaprajza, a 2007–2008. évi kutatások alapján (rajz: Koppány Tiborné)

A 2007. évi helyreállítási munkák során a vár déli oldalán hasonló omlásréteget figyeltünk meg. Az akkori átvágás során is megfigyeltük, hogy a dél-keleti várfal mentén szintén „modern” falomladék alatta egyértelműen 19. századi réteg fekszik. Mindezek alapján a vár egész belső területére igaz, hogy a legfelső 80–100 centiméteres feltöltés az elmúlt bő 150 év falomladéka (2-3. kép). Igazolja ezt egy 1910-es években készült fotó is a vár déli falszakaszáról, melyen jól látható, hogy akkor ott vagy 4–6 méterrel magasabban álltak a falak. Hasonló következtetésre juthatunk Lux Kálmán 1913-as felmérése



2. A délkeleti várfal a szárazárok külső feléről fotózva az 1910-es években

és tervei alapján, ahol jelentős, mára már elpusztult falszakaszokat dokumentált a neves építész. Rómer Flóris és Berg Károly 19. század második felében készült rajzai is ezt igazolják, hiszen mindketten olyan falakat ábrázolnak, melyek az 1950-es évekre elpusztultak és felszíni nyomuk már nem látható.

Az öregtorony és az északkeleti falszakasz találkozási pontjánál kialakított kis méretű árokban feltártuk a torony sarkát, amely a korábbi falakat roncsolva, azokat vágva épült. Ezen a területen további kutatás szükséges, ezért az állagmegóvás során, a dokumentált részletekre csak két sor kő került, melyek a remélhetőleg később bekövetkező kutatás során visszabontásra kerülnek. A várfal belső síkján a kibontás aljának vonalában felszínre került az egykori belső vakolat is. A falszakaszhoz itt belül két másodlagos osztófal csatlakozik, északi végén pedig egy beforduló farsarok roncsolt vége került elő. Az így háromszatúnak feltételezhető épület(szárnny) északi, viszonylag széles helyiségét faszerkezetes födém fedte az előkerült gerendafészek alapján. A két keskenyebb déli helyiség dongaboltozatos volt a nyomokban alig megmaradt lenyomatok szerint.

A várfal külső síkja előtt a 18. század közepétől egymásra rétegződött omladékrétegeket vágtuk át. Itt a fal külső síkja is vakolt volt. A több rétegű és egymástól a várfal függőleges felületén is eltérő vakolat alapján számos átépítés, omlás és jelentős javítás hozzávetőleges területe is meghatározhatóvá vált. A várfal külső támpillérei mind a délkeleti, mind az északkeleti szakaszon később épültek. Ezt igazolják a képi források is: a Turco-féle rajzon (16. század második fele) a kutatott falszakaszoknál nincs támpillér, az említett Rómer és Berg-féle rajzokon azonban már láthatóak a támpillérek.

A csobánci vár földfelszín feletti külső várfalának állagmegóvása e két területen törént helyreállítással lezárult. Kívételt képeznek még a magányosan álló, s folyamatosan romló támpillérek. Az elvégzett munka eredményeként a falak pusztulási folyamata megállt, a kisméretű koronaszint-emelés pedig lehetővé teszi, hogy a későbbiekben akár



3. A délkeleti várfal az állagmegóvás után, a szárazárok külső feléről fotózva 2008-ban



4. A megóvott északkeleti várfal egy szakasza 2008-ban

részleges visszabontásukkal is egy következő, nagyobb léptékű helyreállítás alapját képezzék. E munkák azonban már mind kutatói, mind helyreállítási (tervezési) szempontból más léptékben kell, hogy történjenek.

MAKOLDI MIKLÓS

TOKAJ VÁRÁNAK 2008. ÉVI ALAPRAJZ-HITELESÍTŐ FELTÁRÁSA

A kedves olvasó a tavaly tavasszal megjelent *Castrum* Hírlevélben már találkozhatott a tokaji Rákóczi vár kutatásának bemutatásával.¹ Akkor a vár történetében első ásatási évad (2007) eredményeit foglaltuk össze, jelen cikkben pedig a 2008-as évről számolunk be. Mivel az előző évben már röviden felvázoltuk a vár történetét, építési periódusait és jelen állapotát, ezért erre most külön nem térnénk ki.

Ásatási engedélyünk birtokában 2008. június 30-án láttunk neki a tokaji Rákóczi vár alaprajzHITELESÍTŐ ásatása munkálataihoz. Célunk a tavalyi évaddal ellentétben az volt, hogy viszonylag kis területen kutassunk, de ott elérjük a lehető legmélyebb rétegeket és stratigráfiai következtetéseket vonjunk le belőlük. Ennek ellenére elég nagy, közel 200 m²-nyi területet tudtunk szondázó árkainkkal megvizsgálni, helyenként 3,5 m-es mélységig. Sajnos a mélyebb rétegek megismerését akadályozta a tiszalöki vízierőmű által, mesterségesen magasan tartott talajvízszint.

A feltárást a 611. helyrajzi számú telken kezdtük, mely lényegében egy önkormányzati tulajdonban lévő út (6. kép). Itt a belső vár DK-i sarkán található, a 17. században lőpor-toronnyá alakított, korábbi eredetű, általunk rondellának nevezett védőmű megkutatása volt a célunk, amit lényegében el is értünk. Az előzetes várakozásokkal ellentétben, kicsit keletebbre, de sikerült megtalálnunk a védőmű falát, mely szépen ívelődve kanyarodik (1. kép). A falba befalazva, illetve annak külső oldalán található omladéokban gótikus épületfaragványokat találtunk, melyek többsége kétszer hornyolt bordaív töredékek, de gótikus ablakosztó-töredék is van közöttük, ahol még az üvegtáblák befoglalására használt nütök és csapok helyei is látszanak. A kövek valószínűleg a 15. század második feléből származnak és a Szapolyai család építkezéseéhez köthetőek. A rondellába akkor falazhatták be ezen köveket, mikor azt – feltehetően a 17. század elején – átalakították lőpor-toronnyá. Az épület fala egyébként utalt az átalakításra, ugyanis kívülről egyértelműen köpenyezve van s így a fal vastagsága eléri a 330 cm-t.

Nagy eredményként könyvelhettük el, hogy mind a rondella falán belül, mind azon kívül sikerült korabeli járőrszinteket találjunk, még a mai, mesterségesen magas talajvízszint fölött. A lőpor-torony belső padlószintjeit (2. réteg) egy 1526-os és egy 1613-as ezüstpénz keltezi, innen rengeteg kerámia, számszerű-nyílhegy, szakállápuska-golyó és egyéb lelet került elő. A legunikálisabb itteni lelet egy félköríves kályha oromdíz. A kályhacsempe töredékeken medalionban, növényi koszorúval övezve látható egy szakállas, bajszos, „kuruc-süveges” férfi. A kályhacsempe párhuzama előkerült a füzéri várból.² Ezt a példányt Simon Zoltán feltételes módon egy olyan kályha oromdíszének tartja,

1 MAKOLDI MIKLÓS: Tokaj vára a 2007. évi feltárások tükrében. *Castrum*, 7. (2008/1) 168–196.

2 SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár a 16–17. században. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei. 1. Miskolc, 2000. 38. ábra.



1. A DK-i rondella, avagy a későbbi lőportorony fala a 611. telken.

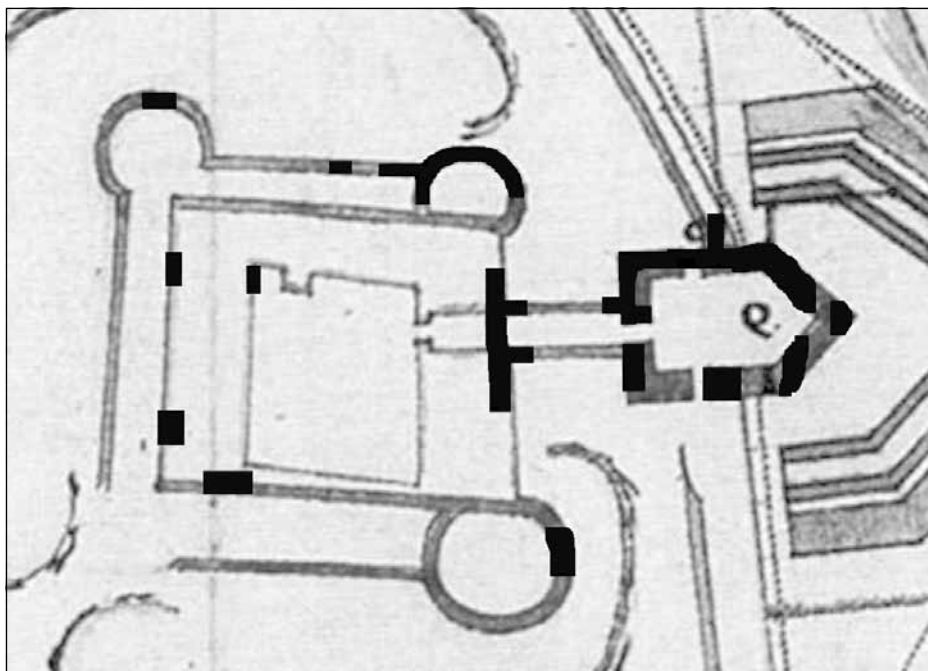


2. A belső vár lakótornyának alapjai a 608-as telken

3. A belső vár lakótornyában
talált szenesedett padlószint



4. A keleti ágyútorony
(„Vasaló-bástya”)
2007-2008-ban
azonosított részei





5. A keleti ágyútoronyhoz vezető köhíd
déli falának nyugati indítása

mely az általa meghatározott kályhatípusok közül az 5. generációhoz tartozik és 1562 körülre keltezhető. Tokajban ez a csempe kissé jobb kidolgozású és egy 1613. évi pénzzel datált rétegből került elő. Emiatt elképzelhető, hogy Simon Zoltán keltezése kétségbe vonható – de természetesen az is lehetséges, hogy 1613 után egy már addigra 50 éve álló kályhát bontanak el. A másik alternatíva az lehet, hogy a kályha az 1620-as évekre keltezhető³ és a rajta ábrázolt figura egy konkrét személy, méghozzá talán maga a megrendelő! Itt Tokajban kézenfekvőnek látszik a fennmaradt korabeli ábrázolások alapján magához Bethlen Gáborhoz kötni a kályhacsempét, akiről elképzelhető, hogy kályhát azért rendelte, hogy a Brandenburgi Katalinnal kötött, meglehetősen rideg kezdetű házassága utáni, Tokajban töltött mézes-hetek se teljenek hidegben.

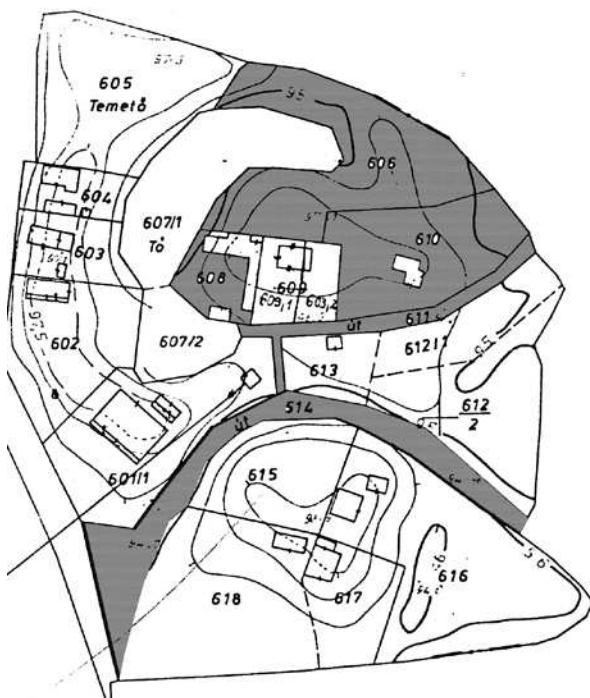
Mindenestre további párhuzamok előkerüléséig csak annyit lehet biztosan állítani, hogy az oromdíz legkésőbb a 16. század végére, a 17. század. elejére keltezhető.

A lőportorony 17. századi, rengeteg leletet tartalmazó járószintje alatti rétegből az említett 1526-os, II. Lajos pénzen kívül cölöplyukak is előkerültek, melyek valószínűleg még a rondella építési korának valamilyen belső faépítményéhez (a gyilokjáró tartóoszlopaihoz?) köthetők. Emellett találtunk egy nagy négyzetes kőalapot is, mely már a későbbi lőportorony, súlyos, föld-fa szerkezetes földemét tartó nagy fagerendának az alapozása lehetett.

A lőportorony falán kívül a kor használati tárgyainak maradványait találtuk meg a 17. században feltöltött belső várárok területén: ágyúgolyók, vaslánc, vegyesmázás, írókázott kerámiák kerültek elő. Itt is rendkívül intenzív volt a közvetlenül a talajvízszint fölött jelentkező 17. századi feltöltés, sok leletet tartalmazott, annak ellenére, hogy igen kis területen tudtuk csupán kutatni.

3 Az a réteg (Str.: 08), amiből a kályhacsempe előkerült, a legutolsó járószint a vár életében, fölötté már az 1704-es robbantási omladék található. Ez a szint tehát több évtizedig használatban volt, az 1613-as pénz tehát csak egy „terminus post quem” a réteg datálásánál.

A következő terület, amit 2008-ban tovább vizsgáltunk, az a belső vár DNy-i sarkában általunk vélelmezett lakótorony, amelynek 260, illetve 310 cm széles falait tavaly már megtaláltuk a 608. hrsz.-ú telek udvarán (6. kép). Idén a torony belsejében nyitottunk egy 6×4 m-es kutatóárkot, ahol a belső stratigráfiára vártunk választ. Ez a szelvény ebből a szempontból nem volt igazán sikeres, mivel kifejezetten egy valamikori lépcső-alapozásra(?) sikerült ráásnunk, ami árunk nagy részét „kitakarta” (2. kép). Csak a kutatott terület É-i részében találtuk meg két négyzetméteren a padlószintet – igaz, itt egy tűzvészben megégett fapadló elszenesedett nyomaira bukkantunk, mely sajnos sok leletet nem tartalmazott –, ezért kora egyelőre bizonytalan (3. kép). Mindenesetre



6. A 2008-ban kutatással érintett területek, helyrajzi egységek szerint

alapvető célunkat itt is sikerült elérnünk, hiszen véleményünk szerint bebizonyosodott, hogy a tavaly megtalált falak tényleg a lakótorony falai, ami feltételezhetően a vár legkorábbi épülete. Ezt támasztja alá az is, hogy 2007-hez hasonlóan ebben az évben is feltártunk egy szakaszt a torony falából, ahol igen alacsonyan befalazott, kisméretű lőrészeket találtunk. Ez véleményünk szerint arra utal, hogy ezek a lőrészek akkor léteztek, amikor a lakótoronyt még nem vette körbe kerítőfal – a külső várról nem is beszélve – hiszen ezekből a lőrészekből egyik külső védőművön sem lehetett volna átlőni. Később valószínűleg ezért, illetve statikai okokból falazhatták be őket.

A harmadik kutatott helyszín a 2007-ben már meghatározott „Vasaló-bástya” nevű 16. századi, ötszög alakú ágyútorony környéke, a 610. hrsz. telek. Korábban azonosítottuk a bástya DK-i, ÉK-i és É-i falait, illetve öt sarkából négyet. 2008-ban pedig egy kis szakaszon megkutattuk a D-i és Ny-i falait, illetve az É-i fal belső falsíkját (4. kép). Meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a torony D-i fala 340 cm vastag, ami 40 cm-rel több, mint az É-i fal hasonló mérete.⁴ Kiderült továbbá, hogy a Ny-i fal csak 260 cm vastag, de ez érthető, hiszen a belső vár felől nem érhetett támadás az épületet. E falvastagságok és az alaprajz a „Vasaló-bástya” tekintetében tökéletesen megfelelnek Lucas Georg Ssicha 1664-es alaprajzának.

4 Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy a 16. században a Tisza közvetlenül a torony előtt folyt el és a folyó túloldaláról a „Vasaló-bástya” D-i fala volt a leginkább támadható.

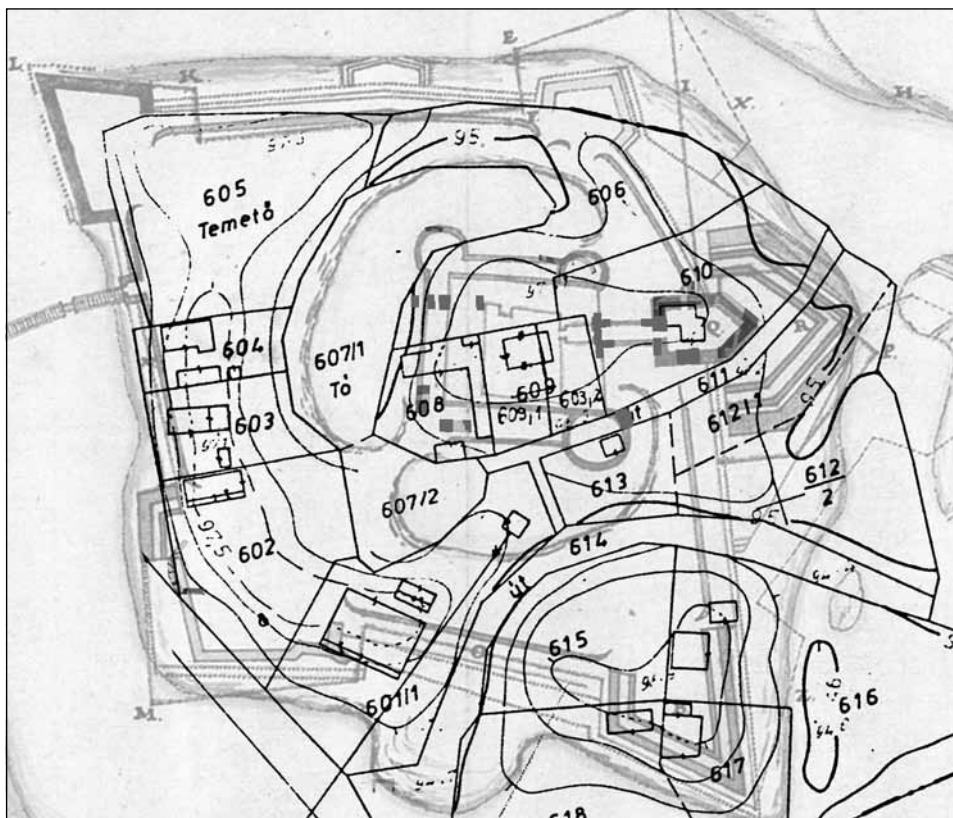


7. A belső vár nyugati palotaszárnyában előkerült temetkezések

Kutatásunk fontos eredménye volt, hogy a Ny-i oldalon megtaláltuk a toronyba vezető bejáratot, annak „in situ” küszöbével együtt. Emellett a küszöbön belül az ajtórézsű egyik síkját is sikerült azonosítanunk, valamint az ajtóhoz kapcsolódó járószintet. Sőt, nem csak a bejáratot, hanem a hozzá vezető köhíd falait is azonosíthattuk – még hozzá a híd mindkét végét megtaláltuk, ugyanis újabb szelvényeket nyitottunk a 610. telek Ny-i részén, ahol fel tudtuk tártani a belső vár keleti falának egy részét is, melyhez a híd kapcsolódik (5. kép). A híd maga kazettás szerkezetű, hasonlóan a sárospataki belső vár régi hídjához – csak ez nagyobb méretű. Belvilága 510 cm szélességű, külső átfogója pedig közelíti a 750 cm-t. A híd hossza ehhez képest csak 14 m.

A híd Ny-i végénél elértük ugyanazt a 17. századi járószintet, melyet a 611-es telken már megtaláltunk – tehát a belső vár 17. században feltöltött árkanak felső rétegét. Sőt, itt még kissé mélyebbre is tudtunk ásni, így több korábbi járószintet is azonosítani tudtunk, a korabeli felszínek felett jelentkező omladéokban gótikus ajtókeret töredékeket is találunk, melyek a belső vár K-i palotaszárnyához, esetleg a keleti bejáratához(?) tartozhattak. A híd külső oldalán három négyzetméternyi területről 6–7 ládányi leletet szedtünk ki az 50 cm vastagságban jelentkező, letaposott, fekete színű, 17. századi járószintből. Számos cserép és csont társaságában került elő egy egész írókázott vegyesmázás fülesbögre, sértetlen üveg orvosságos fiola, egy 1622-es III. Vasa Zsigmond-féle ezüstpénz, számos ablakszem-töredék és egy gravírozott reneszánsz üvegtálka töredéke.

A 610. telken még egy szelvényt – tehát összesen kilenc felületet – nyitottunk, mellyel egy érdekes kísérletet tettünk. Ugyanis Lucas Georg Ssciha 1668-as alaprajzán a megtalált hídunktól É-ra egy kis négyzetes épület látszik, melyet „X” jelöl. Ezt a korabeli

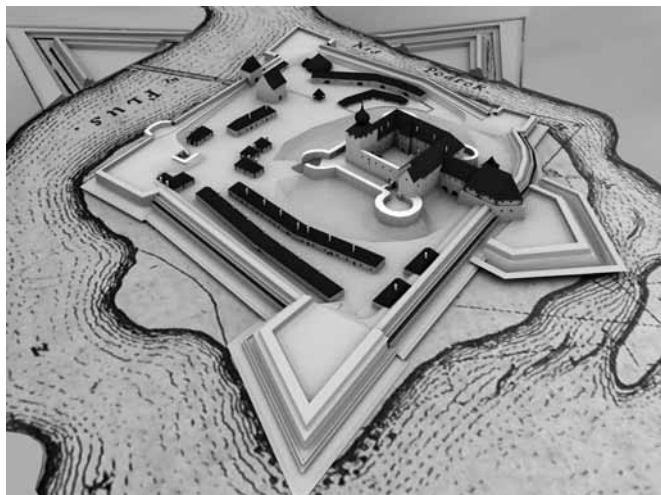


8. Lucas Georg Ssicha 1664-es alaprajza, jelölve a 2007-ben és 2008-ban azonosított falak

források alapján sikerült beazonosítanom a kis „cajgházzal”, azaz a kis fegyverraktárral, mely a belső vár feltöltött árkában állt, fából készült és folyton beázott. Mivel több helyen sikerült elérnünk már az említett várakok 17. századi feltöltési szintjét, itt is próbát tettünk. De sajnos nem jártunk nagy sikerrel, mert a vastag sárga agyagos iszapolódási rétegek alatt ugyan megtaláltunk egy vékony 17. századi fekete réteget, sőt alatta egy kőfal (!) maradványa is előkerült, de mindez pontosan a mai vízszinten volt, ami megakadályozta a további mélyülést, ráadásul fegyvert is csak négy szakállaspuska-golyó formájában találtunk, úgyhogy a kis „cajgház” azonosítását nem tudtuk egyértelműen elvégezni.

Következő helyszínünk a 614. hrsz. terület volt, mely tulajdonképpen az az ívesen kanyarodó árok, amit II. Rákóczi Ferenc ásatott azért, hogy 1705-ben keresztülvezesse a váron az árvizet. Az árokkal tulajdonképpen levágta a külső várról a DK-i nagy bástyát és bevezette a vizet a belső vár D-i árkába (6. kép).

Ettől a kutatási helyszíntől azt vártuk, hogy azonosítani tudjuk az árok oldalában nyitott szelvényünkkel a keresztülvágott K-i sáncot vagy netalán a 16. századi, Némethi-féle, feltételezhetően kő külső vár falát, de sajnos elképzelésünk nem vált valóra, ugyanis már másfél méter mélységben talajvízbe ütköztünk. De az igazán meglepő az volt, hogy ebből az alsó rétegből előkerült egy 1960 körüli műanyag játékrepülő is, amely azt bizonyította, hogy Rákóczi árka sokkal mélyebb és szélesebb lehetett, csak jelenleg már feltöltődött.



9. a. A tokaji vár 1668-as látképi rekonstrukciója
(Tulipán Tamás – Makoldi Miklós)

A 614-es telek Bodrog-parti végén már 2007-ben megkutattunk egy 19. századi házat, melyről idő hiányában nem tudtuk eldönteni, hogy nem várfalon áll-e? Most leásztunk a ház mély alapjáiig és megállapítottuk, hogy az épület általunk megkutattott része egyszerűen a Bodrog magaspartjának homokjába van alapozva, tehát nem korábbi várfalra épült.

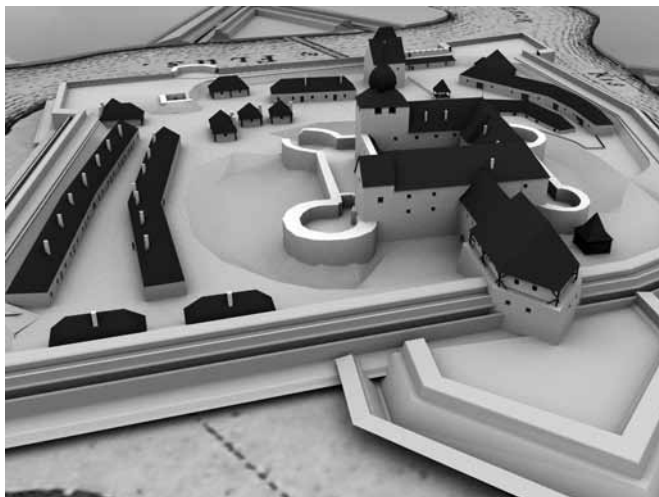
Ezen negatív eredmények után maradék erőnket a belső vár nyugati palotaszárnyának kutatására koncentráltuk, a

606. telken (6. kép). A helyszínt egy megközelítőleg K-Ny irányú, több szakaszból álló árokkal metszettük át a belső vár árka (a mai belső tó) partjától a feltételezett belső várudvarig. Célunk itt is az volt, hogy tisztázni tudjuk a stratigráfiai helyzetet a belső vár udvarán, a palotaszárnyban, sőt az azt kerítő falszorosban is. Itt ellentmondásos jelenségek láttak napvilágot: négy egymással párhuzamos É-D irányú fal került elő, melyekről nem egyértelmű, hogy melyik a palotaszárny, melyik a falszoros, melyik a belső udvar, ráadásul ezen négy fal közül egyik sincs egy vonalban a szomszédos, 608. számú telken talált, azonos irányú, 310 cm szélességű fallal. A másik, értelmezést nehezítő tényező pedig az volt, hogy a feltételezett palotaszárnyon belül négy temetkezés került elő a vastag kőomladék alól, mely jelentősen megnehezítette feltárásukat (7. kép).

A sírokban nyugvó halottak közül az egyik egy 25 év körüli férfi, 24 db-ból álló üveg gombsorral ruháján. Vele egy sírgödörbe helyezték talán feleségét, de a nem-meghatározás nem egyértelmű. A másik halottnak franciakapsok fogták össze ruháját. Egy hevenyészve – szárazon rakott falacska választja el ezt a két felnőttet egy szintén közös sírgödörben lévő gyermek párostól. A nagyobbik gyermek 2,5 év körüli volt és Kővári Ivett antropológus szerint – aki a sírok szakszerű felszedését végezte⁵ – súlyos agyhártyagyulladásban halt meg, a kisebbik pedig egy újszülött csecsemő, aki közvetlenül a szülés után hunyt el. Elképzelhető tehát, hogy itt a vár palotaszárnyában egy családi temetkezéssel állunk szemben, ami talán utalhat arra, hogy a közelben lehet a vár kápolnája. Ennek közelségét jelezhetik azok a szépen faragott reneszánsz ablakpárkány töredékek, melyeket a sírok betöltésében, illetve a sírok fölött találtunk. A temetkezések datálása nehéz feladat, a rétegvizonyok alapján 16. századnak tűnnek, de pontosabb adatok csak a közelben talált ezüstpénzek restaurálása után várhatóak.

5 Ezúton szeretném megköszönni Kővári Ivettnek, hogy a sírok felszedésében és antropológiai értelmezésében segítségünkre volt és a meghatározható adatokat rendelkezésünkre bocsátotta.

A sírok tágabb környékéről két, eddig meg nem határozott korú ezüstpénz, egy Anjou-liliomokkal és geometrikus díszekkel ékített üvegkehely aranyozott bronz talptörédeke, egy aranyozott és egy önfürdős lószerszámdísz is előkerült, továbbá 16. századi kerámia- és kályhacsempeanyag és talán még elkülöníthető lesz itt egy 15. századi leletanyag-horizont is.



9. b. A tokaji vár 1668-as látképi rekonstrukciója
(Tulipán Tamás – Makoldi Miklós)

Mivel a sírok feltárása a tervezettnél több időt vett igénybe, az V/B-C szelvényekben a vázak

felszedése után csak annyit tudtunk megállapítani, hogy a felnőtt sírok alatt és a gyermek-síroktól délre is egy-egy K-Ny irányú osztófal helyezkedik el, feltehetően a palotaszárnyon belül. Idő hiányában nem tudtunk eljutni a mélyebb rétegekig, ezért ezt a szelvényt visszatemetés előtt teljes egészében letakartuk geotextíliával.⁶

A visszatemetési munkálatokat egy homlokrakodós markoló végezte, amellyel a 610. telken már elő is készítettük a jövő évre a terepet, azaz eltávolítottuk az ott heverő szemetet és disznóól-alapokat, illetve a növényzetet. Ezért jövőre a híd és a Vasaló-bástya kutatása akadály nélkül folytatható lesz.

Összegzőképpen megállapítható, hogy a 2008-as ásatás rendkívül eredményes volt, több, mint 130 stratigráfiai egységet különítettünk el és kezeltünk külön a leletanyag tekintetében. Több jól értelmezhető, zárt réteget találtunk, melyekből rengeteg 15–17. századi kerámia, és fémlelet került elő, emellett négy temetkezést is találtunk, és előkerültek jelentős gótikus és reneszánsz kövek is. A leletanyag 80%-ának már a helyszínen megtörtént a mosása, az erre a célra elkülönített pénzből pedig már meg is kezdődött a leletanyag restaurálása.

A 2008-as év nagy eseménye volt, hogy Tokaj Város Önkormányzata megvásárolta a 610. helyrajzi számú ingatlant (itt található a Vasaló bástya, köhíd, feltételezett kis cajgház, és külső sáncok egy szakasza), melyen megfelelő anyagi keret esetén már komolyabb munkálatokat is el lehetne kezdeni a jövőben (tervásítás, állagmegóvás, bemutathatóvá tétel). A tokaji Rákóczi-vár tehát annak ellenére, hogy a 18. század elején teljesen elpusztult és azóta is folyamatosan árvizek öntik el, a földfelszín alatt nagyon jó állapotban megmaradt falakkal rendelkezik (8. kép) és területe bővelkedik jelentős késő középkori, kora újkori, leletekben. Ezért úgy érezzük, hogy amit lehet, meg kell tennünk

6 A többi helyszínen értelemszerűen csak a kőfalakat óvtuk geotextíliával és úgy temettük vissza a szelvényeket. A kiásott szelvények visszatemetése több okból szükséges volt: egyrészt a tulajdonviszonyok rendezetlensége miatt, másrészt a vár területét éves gyakorisággal elárasztó árvizek miatt, de amiatt is, mivel a falak állagmegóására nem áll rendelkezésre megfelelő anyagi keret.

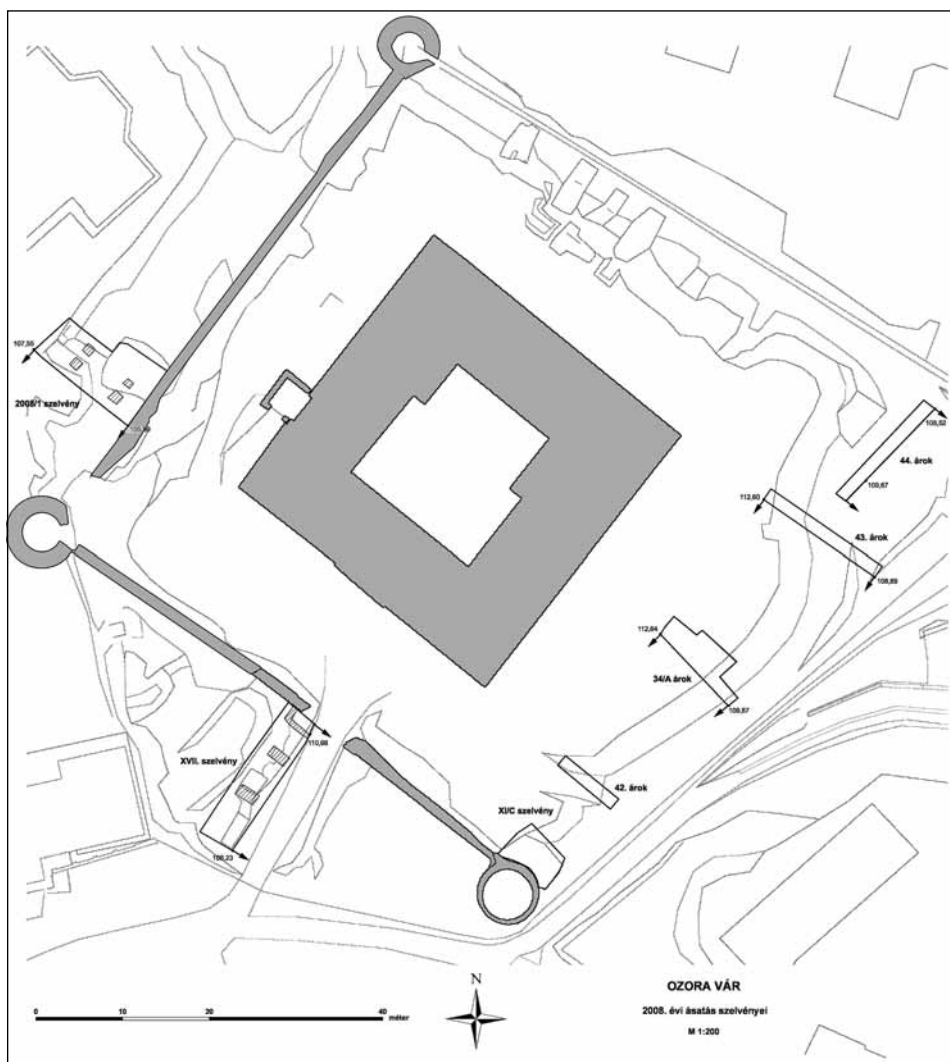
e vár kutatása érdekében, hiszen a megye, sőt az ország egyik legjelentősebb erősségéről van szó, amelyről mára már bebizonyosodott, hogy nagyon jól kutatható és rengeteg tárgyi emléanyagot és információt szolgáltat Tokaj és a megye múltjáról (9. a-b. képek).

FELD ISTVÁN–GÁL-MLAKÁR VIKTOR–GIBER MIHÁLY–MORDOVIN MAXIM

AZ OZORAI VÁRKASTÉLY 2008. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSA

2008 októberében az ozorai várkastélyt kezelő Műemlékek Nemzeti Gondnoksága megbízásából feltárást végeztünk a vár egykori nyugati és déli hídserkezete környezetiében, továbbá a keleti külső várfal és az északkeleti külső torony feltételezhető helyén. A kutatás célja az 1981 óta több szakaszban végzett épületrégészeti kutatások folytatása volt, jelen esetben annak érdekében, hogy a mindeddig konzervátlan és így természetesen helyreállításra sem került *külső falrendszer* műemléki bemutatásához az építésztervező számára rendelkezésre álljon az összes szükséges adat. Természetesen, az utóbbi évtizedek feltárásainak köszönhetően már alapvetően ismertük úgy az alaprajzi, mint a szintadatokat, jelen kutatásunk így a legtöbb esetben csak az eddigi ismeretek pontosítását és ellenőrzését szolgálta.

A megbízásban szereplő *első feladat* a várat a mai plébániatemplom helyén állt középkori templommal összekötő – azaz pontosan a nyugati külső várfal és a templomot ívesen övező, támpilléres cinteremfal között egykor működött – híd maradványainak további feltárása volt. Magát az itt húzódó várárkot ugyanis korábban (elsősorban a nyugati várfalhoz csatlakozó XXXI. szelvényben) már kutattuk, s meghatároztuk alját is, pontosabban elértük az altalajt jelentő sárga lösz. 2008-ban az itt – a még 1981-ben e helyen húzott 9. árok két oldalán – kialakított 5,5 m széles és a két említett fal közötti távolságnak megfelelően 14 m hosszú *2008/1. szelvényben* egyrészt fontos rétegtani megfigyeléseket tettünk, másrészt kibontottuk az itt elhelyezkedő négy, közel négyzetes alaprajzú, téglából épített hídpillért. A rétegtani megfigyelések közül kiemelendő a főként nyugaton jelentős vastagságú omlási-pusztulási-bontási rétegsor, melyből sok faragott kő, így az ásatás eddig legjelentősebb korai reneszánsz kőfaragványa került elő. Alatta északnyugaton egy olyan téglapadlós felület jelentkezett, amely további bizonyítéka annak, hogy a (nyugati) várárok területe a török hódoltság korának kései időszakában már az őrség lakóterületének számított. A mélyebb keleti rétegekből a hódoltság korának első szakaszában földbe került középkori kályhacsempeléletek érdemelnek különös figyelmet. Ezzel a tömött réteggel közel egyidősnek (vagy azt csak kissé megelőzőnek) bizonyult az itt feltárt, négy, átlag 100×100 cm-es téglapillér. Alapozási szintjük mintegy 104 m (tszfm) körül volt megfigyelhető, azaz az eddig a szintig feltöltő(dő)tt árokba alapozták őket. Egyformán 30×4,5–5×15 cm-es téglákból készültek, s mivel ez a méret eltér a Zsigmondkorban használt falazóelemekétől, úgy tűnik, korántsem biztos, hogy a vár építésének idejében is összeköttetés volt a templom és a vár között! A szelvény északi részén feltárt lezuhant téglafalazat-tömről sajnos nem lehetett megállapítani annak eredetét – de egy, a pilléreket összekötő esetleges ívként biztosan nem értelmezhető. Ugyanakkor a szelvényben megfigyelt számos – rendszert ki nem adó – cölöplyuk illetve a feltárás végén a két fal közötti tengelyben előkerült vízszintes gerenda(fészek) esetében még nem volt tisztázható, hogy a téglapilléres híd későbbi erősítésével vagy netán egy korábbi – faszer-



1. Az ozorai várkastély 2008. évi ásátási alaprajza

kezetű – híddal hozhatók-e kapcsolatba. Ennek felderítése egy további kutatás feladata kell, hogy legyen.

Kutatásunk *második feladata* a vár mai főhomlokzata előtti híd területének további vizsgálata volt. Itt a jelenleg is működő feljáró út miatt csak egy cca. 4 m széles és 18 m hosszú, a déli várfalra merőlegesen elhelyezkedő felületet vizsgálhattunk – lényegében a korábbi, a 2. és 10. kutatóárok között kialakított 17. szelvény kelet felé bővített területét. E szelvényben már korábban is meghatározhattuk a déli várárok szélességét – ezt a délen a felszínen jelentkező lösz mintegy 15 m-ben adta meg – sőt, az ugyancsak részben már meghatározott két hidpillér közötti kutatóblokkban elértük az árok alját (a sárga lösz) is, mintegy 104 m körül – itt hangsúlyozni kell, a terep kelet felé egykor s ma is

emelkedett/emelkedik!. Jelenlegi kutatásaink során egyrészt sikerült meghatároznunk a pillérek teljes méretét – a délre eső $2,3 \times 1,35$ m-es, de az északi mérete sem tér el tőle lényegesen ($2,1 \times 1,3$ m) – másrészt ismét bizonyíthattuk, hogy nem az árok aljára alapozták ezeket a markáns lábazati párkánnyal épített pilléreket – az alapozási kiugrásuk 105 m körül található. Megállapíthattuk továbbá, hogy a pillérek téglanyaga nem teljesen egyezik: a déliek esetében általában $6,5 \times 16,5 \times 32$ cm-es, míg északon vegyes, de minden méretben jóval kisebb téglákat figyelhettünk meg. A pillérek egy részében, de főleg a most alaposabban kutatott ún. farkasverem falaiban – azaz a pillérek vonalában, a déli várfal külső oldalához kapcsolódó, mintegy 1 m-es belvilágú, 70–80 cm falvastagságú, belül rézsűsfalú építményben, melynek észak-déli szélessége alig 2 m, kelet-nyugati külső mérete legalább 6 m, délkeleti sarkát a mai felvezető út miatt nem tudtuk feltárni, belsejének feltárása mintegy 106 m-ig történt meg – nagy számban találtunk másodlagosan felhasznált (vagy a ferences kolostorból, vagy a középkori plébániatemplomból származó) kőfaragványokat (boltozati, illetve falpillérelemeket). Emiatt nem zárható ki a ma ismert déli hídrendszer a vár építésénél későbbi, legkorábban 16. századi eredete, de legalábbis jelentős javítása-újjaépítése. Erre utal a farkasverem vegyes téglanyaga is ($5,5 \times 14,5 \times 27$ cm, $6 \times 12,5 \times 24,5$ cm, $5 \times 15 \times 30$ cm – itt egyezés csak az északi pillér esetében van). Ugyanakkor a két pillér közötti kutatóblokk alján megfigyeltünk egy K-Ny-i irányú, 70 cm vastag falazatot, amely akár egy korábbi – várépítéssel egydős? – hiddal is kapcsolatba hozható. Ugyancsak korai eredetű lehet a szelvény déli szélén, a függőlegesen megszakadó löszfal előtt feltárt vastos cölöpsor – bár ez nem annyira egy hiddal, mint inkább az omladékony várárok-partfal megtámasztásával hozható kapcsolatba. A téglapillérek felépítését követő időszak emlékei a várárok vonalát követő törmelékes és tömött betöltési rétegek, melyekben egy gerenda- illetve cölöpkonstrukció elemeit határozhattuk meg. Hogy ez egy későbbi híd szerkezet részeként értelmezhető-e vagy csupán a feltöltődést-feltöltést kívánták ezzel szilárdítani, még nem világos, de tény, hogy délen a cölöpök egy vízszintes gerendára lehettek állítva, ugyanis az aljuk összekapcsolódott. A leletanyag e szelvényből túlnyomórészt a hódoltság korához volt köthető.

Végül munkánk során egy végső kísérletet tettünk a *keleti oldalon feltételezhető, de eddig nyomaiban sem talált várfal és az északkeleti (kerek) torony* (illetve maradványaik) fellelésére. Tekintettel arra, hogy a korábbi években ezen a részen kézi erővel számos kutatóárkot nyitottunk, most négy hosszú kutatóblokkot ástunk – gépi erővel, részben a korábbi árkaink helyén (a volt 20. árok helyén a 42. árok, a volt 34. árok helyén a 34(a) árok), részben azok közelében (a volt 39. árok meghosszabbításában a 43. árok, a 37. ároktól keletre a 44. árok). Ezekben 2–4 m-es mélységig vágtuk át a részben rézsűs terepet, s mindenhol elértük az altalajt (DK-en 111,5 m-nél, ettől É-ra 109 m-nél, illetve 108,67 m-nél), de várfalnak, toronynak semmi nyomát nem lertük, sőt a lösz sehol sem szakadt meg függőlegesen. Azaz véleményünk szerint az egykor biztosan létezett várfalat nem a levágott löszfal elé építették, hanem minden bizonnyal a rézsűbe, s ez is hozzájárulhatott nyomtalan pusztulásához. Ugyanakkor a lankásan kelet felé ereszkedő löszfelszint követve a számunka hozzáférhető kis területen a keleti várárok részleteit tárhattuk fel, különböző, egyelőre nehezen értelmezhető cölöpjelenséggel. Ellenőrzésképpen végül újra megvizsgáltuk a délkeleti kerek torony északi oldalán korábban kialakított XI/C. szelvényt, de a keresett várfal annak északi profiljában továbbra sem jelentkezett.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

SÓFALVI ANDRÁS	Kustaly vára	5
KUPOVICS RENÁTA	A döbrönteí vár kutatása.....	31
KOPPÁNY TIBOR	A sümegi vár régészeti feltárása és romvédelme 1957 és 1965 között.....	69

KUTATÁSI JELENTÉSEK

KOPPÁNY ANDRÁS	A csobánci vár 2007–2008. évi régészeti kutatása	87
MAKOLDI MIKLÓS	Tokaj várának 2008. évi alaprajz-hitelesítő feltárása ...	91
FELD ISTVÁN– GÁL-MLAKÁR VIKTOR– GIBER MIHÁLY– MORDOVIN MAXIM	Az ozorai várkastély 2008. évi régészeti kutatása	100

